

הקואנטים סופה קרב ובא, וכבר רואים את קץ דרכה, עדיין כל תורה שהיא, בכל דור, צריכה לחלק שהוא צדיק שמו ועליו העולם עומד.

וכן מצאנו לחכמים שנתווכחו על הדבר, במקרא שנאמר "וימירו את כבודם בתבנית שור אוכל עשב". ואמרו "ר' פפייס אמר בשור של מעלה, אמר לו ר' עקיבא דיין פפייס הרי כתיב אוכל עשב, בימי ניסן שהוא מזוהם", (מדרש תהלים מזמור קו, וכעין זה בילקוט תהלים תתסד). ר' פפייס עשה מן השור תבנית ומושג, ורבי עקיבא אמר לו דיין בלשון מליצה נאה¹⁶.

ההתלבטות בין הפשטה להמשגה אינה נפתרת על ידי כללים, היא חלק מהלימוד והעיון בכל תפיסת העולם של הנביאים והחכמים.

חכמת האלהות

הביטוי 'חכמת האלהות' אינו נזכר בדברי חז"ל, אך הרבו להשתמש בו חכמינו שבימי הביניים, בעל חובות הלבבות כותב בהקדמתו:

"החכמה מתחלקת לשלשה חלקים. החלק הראשון... חכמת טבעי הגופות ומקריהן. החלק השני היא... חכמת המנין והשעורים וחכמת הכוכבים... והחלק השלישי... היא חכמת האלהות והוא דעת האל יתברך ודעת תורתו ושאר המושכלות, כנפש וכשכל וכאישים הרוחניים".

הרמב"ם אומר: "מעשה מרכבה היא חכמת האלהות" (פתיחה למו"נ). חובת הלבבות (שם) מבאר את הדרכים להשגתה:

"החכמה האלהית, אנחנו חייבין ללמוד אותה, כדי להבין ולהגיע אל תורתנו... והשערים שפתחם הבורא לדעת תורתו ודתו הם שלשה: האחד מהם השכל הניצל מכל פגע, והב' ספר תורתו הנתונה למשה נביאו, והג' הקבלות שקבלנו מקדמונינו, שקבלו מן הנביאים עליהם השלום".

הנבואה שצמחה בישראל, באה באחד משני פנים: האחד, ה' נגלה על אדם לפתע מפני צורך השעה, כפי המתואר למשל בגדעון. השני, האדם מכין את עצמו לנבואה, עד שהוא זוכה לה.

בני הנביאים היו מכינים את עצמם לנבואה, כפי המסופר על שאול שנקלע לחבורתם וזכה גם הוא לנבואה. נביאים עמדו לישראל כפלים כיוצאי מצרים,

16 אמנם לשון המדרש הזה משובש, והנכון כמו שהוא בשמ"ר ד ומכילתא דר' ישמעאל בשלח, אלא ששם נשתבש השם "פפוס" תחת פפייס, כי רגיל להיות פפוס אצל רבי עקיבא במעשה אחר.

רבים רבים בישראל זכו לראות את חמראות הרוחניות. חנביאים חאלו לא
נשלחו כגדעון להושיע את ישראל, ולא כירמיהו להוכיח את המלך ושריו,
אלא לצורך עצמם הגיעו למדרגות רוחניות והשתלמו בחכמת האלהות, אותה
למדו גם לתלמידיהם, בני הנביאים.

אך לימוד החכמה הזו לא נפסק עם הסתלקות הנבואה, כפי שראינו לעיל
בפרק זה, חכמים היו עוסקים במרכבה, שענינה הוא השגת האלהות, פמליא
של מעלה, שרפים ואופנים וחיות הקדש. יש בידינו לא רק את התיאור שהיו
כאלו שעסקו במרכבה, אלא שתורת חז"ל מלאה במסורות ובדיונים על חכמת
האלהות. ואין הכוונה רק לתיאורים של רגלי החיות, מספר הרקיעים והעולמות
(ש"י עולמות). בני העליה, והשפה שהמלאכים דוברים (או: "שח לי סוריאלי
שר הפנים"), אלא גם על תיאורים רחבים של כללים רוחניים וכללי ההנהגה.

כללי הנהגת העולם שבאים בחז"ל, נראים כהמחשה של האמור "לא יעשה
ה' אלקים דבר בלתי אם גלה אל עבדיו הנביאים". כשרב אשי אמר "אנא
עבידנא למתא מחסיא דלא חרבה" (שבת יא. אני עשיתי שהעיר לא תיחרב).
הוא התייחס לחוקים הרוחניים כמצאות עובדתית. "אמרו כל המדות בטלו מדה כנגד
לחז"ל מפחרים בדבריהם כהנחות ברורות: "אמרו כל המדות בטלו מדה כנגד
מדה לא בטלה" (ב"ר פט), מט' מדות שבהם נברא העולם (רש"י)¹⁷, אין הקב"ה
נפרע מאומה עד שתימלא סאתה (סוטה ט.), מן שמיא מיהב יהבו מישקל לא
שקלו (תענית כה.), גמירי דלא כליא שבטא (ב"ב פח.), גמירי אין דבר טמא
יורד מן השמים (סנה' נט.), מגלגלין זכות ע"י זכאי (סנהדרין ח.), השטן מקטרג
בשעת סכנה (ירושלמי שבת ב ו.), שלוחי מצוה אינן נוזקין לא בהליכתן ולא
בחזירתן (פסחים ח.), המדובר בהלכה פסוקה לסמוך עליה, ראה שם), העונה
אמן מקבל שכר מזהר יותר מן המברך (ברכות נג.), גמירי טבא לא הוי כישא
(ברכות כט.), הקב"ה ממלא שנותיהם של צדיקים (ר"ה יא.), אין בעל הרחמים
פוגע בנפשות תחלה, אין נפרע מאומה בלא שנפרע משר שלה (מכות יב.).
זכותיהו מהני אעלמא ולא אידידהו (חולין פו.), אין הקב"ה מביא תקלה ע"י
צדיקים (גטין ז.), סוגיא שלמה בקדושין לט: עוסקת בכללי הנהגת העולם,
וכמובן שלרבים מהנשאים האלו יש יסוד בתורה ובנביאים, כמו למשל הכלל
שנקבע בשיחת ה' עם אברהם, שאם יהיו עשרה צדיקים לא תיחרב סדום.
ואם תשעה, ימותו גם הם יחד עם בני סדום. האריכות ביחזקאל אם יתכן
שימות איש בחטא של אבותיו.

17 ויש תקנו "מדות טובות", ונראה תמוה, כי למה יבטלו מדות טובות, וגם הנושא שם הוא מדה
כנגד מדה כמובן של עונש ולא של גמול שכר.

חמחות של הכללים האלו מתמצית במאמר המפורסם: "תנאים התנה חקב"ה עם השמים והארץ שאם אין מקיימין התורה חורין לתהו ובהו". אבל חתנאים מסובכים ומפורטים, ייתכן שייגזר על מקום שירד גשם, אבל אם אותו מקום מקלקל מעשיו, אין הגשם מתבטל אלא ממשיך למקום אחר, על מישורו יכול להיגזר למות במקום מסוים דוקא, וכדי שימות יש צורך לגרום לו להגיע לאותו מקום, וכך הלאה. יש רגע מסוים בו ה' כועס, ומי שיודע רגע זה יכול לפעול בו גדולות ונצורות. העולם הפיזי שאנו רואים אינו אלא בבואה של המציאות האמיתית, הכללים הרוחניים.

אף שהמאמרים העוסקים בפמליא של מעלה ותיאוריהם יותר מזכירים את מעשה מרכבה, הכללים הרוחניים על פיהם מתנהל העולם הם החלק היותר חשוב בכדי לקבוע את התנהגותינו ואת ההשלכות שלה על פי הכללים הנודעים לחכמים.

חכמים לא ריכוזו בתלמוד בצורה מסודרת את הישגי העיון והצפיה במעשה מרכבה, אבל כבר בזמנם היו מן הסתם חכמים שהגו בנושאים אלו והעבירו את ידיעותיהם והבנתם, וסיפרו כיצד אמר חכם אחד לחברו: "תא ואגמרך מעשה מרכבה", בא ואלמדך, והשיב "לא קשאי", איני קשיש מספיק (חגיגה יג.). לא כל אחד ראה עצמו ראוי לעסוק בזה, אך המעטים שכן עסקו, בודאי ידעו והבינו רבות בחכמת האלהות. וראה פסחים קט: "מאי ולמכסה עתיק זה המכסה דברים שכסה עתיק יומין ומאי נינהו סתרי תורה", — "מעשה בראשית ומעשה מרכבה" (רש"י).

כפי שראינו, בעל חובת הלכות כותב (בעקבות רס"ג) כי חכמת האלהות מגיעה משלש מקורות, יש דברים שקשורים בהבנת השכל, יש שכתובים בנביאים, ויש שקבלום דור אחר דור. ואכן הרבה מחכמינו שבימי הביניים עסקו בחכמת האלהות על פי הקדמות שכליות. היסודות השכליים של חכמת האלהות מפורשים בספרותם, על פי הבנת השכל ה' הוא אחד פשוט בלי שום תכונה ותאור והגבלה ושני כמו שביאר במו"נ ח"א, ובכדי לבאר את הבחירה החפשית, ואת האפשרות של רע, ואת ההבדלים בין המקרים שיש שבר ועונש ובין אלו שאין, ואת התחלקות המעשים בעולם. ולכן יש לכחות הרוחניים ולכללים הרוחניים אסמכתא מן השכל, ראה הערה להלן.

אך בצד אלו, היו חכמים שעסקו בעיון וצפיה בדרך על טבעית, ולא רק בניתוח שכלי. מתקופת הגאונים והלאה יש בידינו עשרות ספרים העוסקים בחכמת האלהות שלא על דרך הפילוסופיה, אלא כהמשך לשיטה המתוארת

בדברי חז"ל, על ידי חיבור התודעה אל מקורח חרוחני, כפי שמתאר למשל רמ"ק בדברים שהובאו לעיל בקטע 'מעשה מרכבה'.

הספר המפורסם ביותר הוא ספר יצירה, שהיה ידוע כבר לגאונים, ורב סעדיה גאון פירשו (אחריו פירשוהו גם ר"ש דונולו, הרמב"ן, הראב"ד, הרוקח, ועוד). ספרות ההיכלות והמרכבה היא ספרות מדרשית, שקדמה למקובלי ימי הביניים. לקדמות ספר יצירה, ראה למשל עפשטיין, מקדמוניות היהודים.

רבי אלעזר מגרמיוזא, בעל הרוקח שהיה מחסידי אשכנז ומבית מדרשו של בעלי התוספות, העלה על הכתב הרבה ענינים מחכמת האלהות שלא באו ע"י עיון שכלי אלא ע"י מסורות או ע"י חזון וצפיה, הוא מזכיר הרבה ספרים קודמים לו. קודם לכן נתחברו הספרים: הבהיר, הקנה, הפליאה, התמונה, ספר קדום נוסף מכונה: "הבדלה דר' עקיבא", מזכר גם ספר אותות, 'ברייתא דיוסף בן עזיאל' המוזכרת ברקאנטי, ספר כבוד ה' שנדפס עם ס' יצירה, מדרש כתרי אותיות שהביאו המקובל שליטי גבורים, ספר לבנת הספיר, ספר מגדנים המוזכר אצל כמה מקובלים, ספר המלכוש המובא אצל בעל האמונות, מסכת גן עדן הזכירה רבינו בחיי.

לתקופת הגאונים יוחסו הספרים 'הקמיעה' ו'קול ה' בכח'. בתשובות הגאונים עצמם מזכיר "ספר בטחון" על נושאים אלו, וכן הזכירו את ספר שעור קומה (במגילת אביתר הגאווית נראה שרבי אביתר כהן צדק היה נוטה לתורות הסוד, מעניין שרבי אביתר היה ראש הישיבה בא"י ראה להלן בנוגע ליחודה של א"י בתחום זה). תלמיד הרמב"ן מזכיר את ס' 'ארחות תושיה', מהר"ם גבאי מזכיר את ספר 'מראות הצבאות'. קיים גם ספר בשם 'סודי רזיא', כן 'פרקי היכלות' מובאים בציוני וברקאנטי, מדרש ע' שמות למטטרון הובא בתוס' יבמות טז. ספר העיון מזכיר בס' האמונות בשם הגאונים, המייחסים אותו לרב חמאי גאון. ילקוט ראובני מזכיר את ספר ציוני דרב טביומי. רש"י חגיגה יג. מזכיר את "ברייתא דמעשה מרכבה". בקובץ בתי מדרשות (ורטהיימר) נדפסו יותר מארבעים מדרשים שרובם עוסקים בענינים אלו. הנושאים של הספרים האלו הוא השמות הקדושים, ההיכלות העליונים, המלאכים, כללי הנהגת העולם¹⁸.

18 יש מהם בסגנון זהר ממש כך למשל בסדר שמושא רבא וסדרי היכלות (בית המדרש חדר ו ק"ט. אוצר מדרשים תקמז) כאים סיפורים על הגאונים כלשון זו: "חרין מתיבתא הווי בבבל וחרין סמוכין עליוהו חדא רב נטרונאי גאון ז"ל וחדא מתיבתא רב נחשון ז"ל... מגנתא דעדן... באולפן דאורייתא... אתון חברי שתותו מיא זכיא ממאמרי שמעתא מזרע דדוד משיחא רבנא שריא ורבנא האי ז"ל חברין וחברי חבריא אולפינא דגמירנא ליה מסבי סביא חכימיא חסדיא מרי רזיא דאולפן אורייתא כזירי דשמשא בגלגלי רקיע נהירו לן כגנתא דעדן, היא שבעה מלכוון ועל שבעה מלכוון

(סקירה על קדמותם וענינם של ספרי ההיכלות, ראה: רחל אליאור, ספרות ההיכלות והמרכבה. חלקים מספרות זו נמצאו כבר בקומראן. וראה רעיונותיה על קשר ישיר לכהנים ולתורות כהניות שמקורן במסורת כהנים מיחזקאל הנביא. ועל מקומם של אלו ביהדות המרכזית, בצורת אופי והלכות בית הכנסת הקשורות ברעיונות אלו. לטענתה גם לאלו התכוונו חז"ל ב'מעשה מרכבה')

הספרים האלו הם מעט מהרבה כתבי יד קבליים שהסתובבו בעולם בתקופת הראשונים, מהם נקראו בשמות ומהם שלא התפרסמו כשם של חיבור מסויים.

מדורו של הרמב"ן ואילך נכתבו עוד ספרים רבים בנושאי קבלה, מהם ממקובלי קשטיליא כמו ר' יצחק הכהן ור' משה מבורגוש, ובמקומות אחרים כר"י דמן עכו, ור' טודרוס אלבועפיה בעל אוצר הכבוד, וה"ר שם טוב, וכן ר"י גקטיליא שחיבר שערי אורה. ומהם ידועים כמו הרמב"ן שרומז הרבה מסודות הקבלה, בדורו היו גם ה"ר עזרא שחבר פרוש ע"פ סוד לש"ה ש, וה"ר עזריאל מגירונה.

הרשב"א ורבינו בחיי מביאים בהרבה מקומות עניני קבלה (ראה גם תשובת הרשב"א סי' קכג, ובסי' רכ שמקובל לו שם של מ"ב), גם במחזור ויטרי מובאים מעניני קבלה. הריב"ש (שו"ת סי' קנו) מזכיר הרבה ספרי קבלה שהיו אצלו כמו "צורת עולם" "רב פעלים" ועוד, באותו הזמן נתחבר הספר 'מערכת האלהות'.

ידוע לנו כיום על ספרות קבלה ענפה, ויש להניח שבמציאות היתה עוד הרבה יותר ממה שנודע לנו. שכן בעת גילוי הזהר, הוא תפס את מקום כל הספרים האלו והעמידם בצלו, כאשר תופסי הקבלה קבלו אותו כספר גדול מכל הספרים שהיו ידועים קודם לכן וכבסיס לתורת הקבלה.

גם אחרי פרסום הזהר עמדו מקובלים מפורסמים, והמשיכו את המסורת הקדמונית הזו של עיסוק בחכמת האלהות. כמו בכל שאר ענפי התורה

חלחל מלכוון שליטי דשלטן עילוייהו דאיקרון אילן חיאי. ובהך גנתא היא דעדן אישחמישו ביה נביאיא כל חר וחר מנהן לפסם גבורתיה ומעליותיה" שם נקרא על "שדיאל מלכא רבא רשדאי דשליטין כאוריא ברמיא דשעירא ובדמא דתרנגולאי קרבלתאי... ובעיגלא דאתעבר ביה כיומא חמשה אמין ארכיה וחמשה אמין פותיה ובקילסא דאילא כתובין ביה עשרה שמאי קרישין ושדיאל מלכא כמציעות כולחון... ומן חלחא וער ארבעה סביא חכימיא מחמשין שנין ולעילא דמתענן חמשה עשר יומין כיממא וכלילא ולא אכלין לבר חלחא לילי לסוף שבעה יומי ולסוף עשרה יומי ולסוף חלחא עשר יומי וחלחא סבי או ארבעה סבי מארי זכוותא וחכימי אולפן אורייתא דאחפרישו חלחן יומי

והחכמה, רבתה הספרות, רבו החדושים, התעוררו שאלות וספקות, ונתחברו ספרי פרושים ודיונים לרוב. אבל עצם התפיסה שהעולם הרוחני מונהג על ידי כללים, ושעיון וצפיה של התודעה במעמקי הרוחניות ומקור החכמה מביאה את המתאים לכך לידיעה והבנה של מעשה מרכבת העולם הרוחני, היא המשך ישיר של העיסוק בתחום זה, אותו אנו מוצאים כבר בימי השופטים. כך שמבחינת התיעוד ההיסטורי חכמת הקבלה קודמת לחכמת ההלכה.

שתי טענות עיקריות נשמעות בעולם המחקר (ובעולמם של אלו המקבלים כמושבעים ועומדים את המקובל במחקר) כלפי תורת הקבלה המוכרת לנו מכתבי האר"י, הגר"א, הרש"ש, ועוד. האחת: הקבלה בנויה על ספר הזהר, ומחקר פילולוגי היסטורי מוכיח שהספר מזויף ומאוחר. השנית: רוח הקבלה זרה לרוח חכמינו, חז"ל לא ידעו מהמושגים האלו ולא הזכירום, לא הספירות, ולא עוד הרבה מושגים קבליים אחרים. לפיכך מבטלים הללו את תורת הקבלה ביטול גמור.

והנה, בקורת על הקבלה נשמעה בעמנו מזה דורות, מפי חלק מחכמינו, וכך דרכה של תורה שזה בונה וזה סותר, אולם גם המבקרים לא בטלו חכמה זו, ואכן הטענות המחקריות אינן מספיקות כמובן לבטלה, כפי שנבאר.

חיבורו של הזהר

מתנגדי הקבלה מעלים על נס את סימני האיחור שבספר הזהר, אשר לא רק שמזכיר שמות אמוראים מאוחרים, אלא גם יש בו זכר לכל מיני מנהגים מימי הביניים, ולמאורעות היסטוריים מאוחרים. ואף לשונות הדומים לספרים מאוחרים כמו ספרי הרמב"ם ואבן עזרא. ומכיון שהספר מזויף לדעתם, הרי כשל עוזר ונפל עוזר, יסוד חכמת הקבלה אינו אלא זיוף ולא עלה מעולם על לבו של רשב"י, ואם כן כלום עלינו לקבל את דברי משה די ליאון או חכם אחר שכתבו ולשימם עטרה לראשנו?

אך העיסוק הזה אינו אלא עיסוק שבצורה, וגם אין בו הרכה חדש, כל העוסקים בספר הזהר, ובראשם גדולי המקובלים, עמדו על כך שבזהר יש הרבה דברים מאוחרים בזמן לרשב"י ואף לאמוראים, וחיו שצינו גם קטעים מסויימים. אבל אין זה חוסך את חספר לזיוף, אפילו אם נניח שאותו אדם שפרסמו לראשונה כתב בשעריו שחספר כצורתו יצא מידי רשב"י. חרי חספר

מכיל תכנים מרובים ועצומים של פרי עיון וחזון בחכמת האלהות¹⁹, בכדי לשפוט את הספר יש צורך להכיר ולהבין בחכמה זו, וזה הוא אבן הבוחן לערכו של הספר.

מובן שאין שום דרך לדעת מי היו הידיים שחלו וערכו את הדברים לצורה הסופית והנוכחית, ואפי' אם נניח שידיים אלו נכשלו בסידור בלתי נכון או בשגיאות שונות, אין זה חורץ את גורל התוכן כולו. התוכן הקבלי שבוהר הוא עצום, הוא בהכרח יצירת דורות. אף שפרסומו נעשה בבת אחת ויכול לתת הרגשה של מפץ, הרי הוא המשך ישיר של יצירת הדורות הקבלית העצומה שהיתה קודם לכן. אין הוא מזוהה יותר מעשרות ומאות הכתבים הקבליים הידועים לנו עוד קודם לפרסומו, למרות שכתבי יד זוהריים (בסגנון הזהר) ידועים לנו כבר מן המאה היא' (כמאתיים שנה לפני פרסום הזהר) כפי שנראה בהמשך.

השאלה הקובעת היא: האם התוכן שבוהר מייצג את הרעיונות והדברים שנמסרו מהעוסקים בחכמת האלהות? ועל כך יכולים להשיב רק אלו העוסקים בזה, ואף תשובתם ידועה לנו מן ההיסטוריה, העוסקים בחכמת האלהות ראו את הזהר כמסמל את שיא החכמה שבתחום זה. למרות שהתפרסמו עוד לפניו ספרים המיוחסים באופן ברור הרבה יותר לתנאים ואמוראים, ספר הקנה מיוחס לאביו של רבי נחוניא בן הקנה, ועוד כירצא בו.

סימני האיחור של הצורה בזהר, אינם בהכרח מעידים על איחור התוכן. כשם שברור שבתלמוד משוקעים הרבה מדברי ומחכמת התנאים, בלשונו של התלמוד בעריכתו ובסגנונו, ואין איחור הצורה מעיד על איחור התוכן. כך גם בענף זה של התורה.

עריכת הזהר

להשלמת התמונה, נעתיק קצת מדברי חכמינו בנושא עריכת הזהר, שאף שלא חששו לכתוב את מה שהיה ברור להם בנוגע לעריכת הזהר, הרי לא העלו בדעתם לבטל משום כך את חכמת הקבלה או להטיל ספק בערכה.

¹⁹ סופרי המאה ה'19 כמו גרץ וחבריו, חשבו שהמקובלים היו שרלטנים גרידא, שכרו ליבם רעיונות, וכתבו במזיד בשקר כאילו נגלו אליהם חזיונות וכאילו שמעו קולות, כדי למשוך את לב החמון ברמאות, ועוד רעיונות שיכלו לבא רק מאלו שכל כך רחוקים מהכרת וחכמת האישים הפועלים. כיום ברור שהחזיונות המיסטיים הן ממשיות ומעניקות לתודעה יכולת שאינה קיימת בזמנים הרגילים. ומי שמעלה על דעתו שחבית יוסף עשה 'חזיונות' עבור רבי שלמה אלקבץ וחכמי דורו, לשוטח ייחשב. ראה גם 'קב הישר', 'ראו לאחר' שהיה שואל ומשיב ולא ידעו עם מי סיפרו.

קשה לברר כיום אם בזמן פרסום הזהר היה מי שייחס אותו לרשב"י בתור מחבר (הרמ"א ב'דרכי משה' יו"ד סי' סה', מייחס את הדבר לשמועה: "שמעתי שמחבר הזהר הוא רשב"י"), אבל ברור שהקשר לרשב"י בולט שכן הוא דמות מרכזית בתורת הזהר, ואף מובאים דברים רבים בשמו.

עם זאת, ספר העוסק בנושא, בין מהצד ההיסטורי, בין מצד התוכן ומושגי הקבלה, לא מסכים עם קביעה זו שרשב"י הוא מחבר הספר.

בעל ספר יוחסין, רבי אברהם זכות, שחי כמאתיים שנה אחרי פרסום הזהר, כותב: "דברי הזהר יותר אמתיים, כי הם דברי האחרונים שראו המשנה ופסקי ההלכות, ומאמרים מן האמוראים... מצינו בזהר בפרוש שמקבלים את התלמוד". דבריו אלו מועתקים ב'סדר הדורות' ערך רשב"י. בעל שלשלת הקבלה כותב: "ראוי שתדע כי רשב"י ובנו לא כתבו כל ספר הזהר אשר הוא בידינו היום, אבל היו תלמידיו ותלמידי תלמידיו שחברו הקונטרסים שכתבו הם וחבריהם יותר מע' שנה אחרי מותו", (ראה בהגהות היעב"ץ ליוחסין שהגירסה היא: יותר מש' שנה אחרי מותו). כך מביא גם רבי אברהם בן הגר"א בספרו רב פעלים רש"י "מנורת המאור להמקובל ר' ישראל", וכעין זה נכתב בספר אמונת חכמים להמקובל ר"א דלמדגו) כ' כי נתחבר מתלמידיו ותלמידי תלמידיו, וכ"כ השל"ה.

המקובל ר"י אירגאס (שומר אמונים קדמון) כותב: בזמן הגאונים חלקו את הזהר לפרשיות והוסיפו קצת דברים בגליון ואח"כ באורך הזמן נכתבו בפנים כמש"כ האריז"ל בענין הקידוש. החלוקה לפרשיות שעוסק בה ר"א, היא חיבור התכנים על הפסוקים של התורה, כמבואר בדבריו.

המקובל ר"א חבר בספרו מגן וצנה אות כא' כותב: "כמה דורות אחר רשב"י... וגו' נעשה בו הוספות רבות עד מאד מן אחרוני האחרונים ושלטו בו ידי רבים כ"א מה שנראה בדעתו ומה שנתחדש לו... ומזה באו כמה מאמרים שנראה בעליל שהם מן האחרונים כענין של רש"י ור"ת והרבה דברים כאלה ועל כמה מאמרים מצינו בכתבי האריז"ל שאמר אינו מן הזהר כלל".

דוגמא למה שהביא משם האריז"ל: בשו"ע האריז"ל ה' נט"י דשחרית ס"ט "מורי ז"ל לא היה רוצה לחגיד אותן הפסוקים הנזכר בזהר בלק בקומו בחצות וכמעט שחיה מגמגם שאינם מכ"י בעל חזקת", וכן מצינו בשע"כ טז': כי מ"ש בתקונים לחגיד וכו' אמר חארי"ל לא לחגיד כי אינו מחתקונים, וחוא ג"כ בשו"ע חארי"ל ה' קח"ת, ובעוד מקומות. ובס' טעמי חמצות מ' בראשית "בענין

אותן פסוקים הנזכר בזהר לומר בשעת הזיווג בליל שבת רוח ה' עלי וכו' לא היה נוהג מורי לאמרם ושמענו שהיה מגמגם שאינו מדברי הזהר.

מהר"ם חאגיז במשנת חכמים סי' שלב כותב: כי האמת יורה דרכו דמסדר ומחבר סי' הזהר הקדוש דודאי היה דבאו לידו הקונטרסים ומן השמים וכו' אותו להוציא לאור תעלומות חכמה רמה ונעלמה והוא סדרם על סדר הפרשיות אך לא חלילה רשב"י או ר' אבא עשו סדר זה הנמצא בידינו כי זה טעות ושטות מפורסם כעין אותם הסוברים שאנו מאמינים דבר שאינו, שהתלמוד כמו שהוא מסודר אצלינו היה אצל אאע"ה, דבר שלא עלה במחשבה וכו', אוף הכי בחבור נורא זה מספר הזהר אין להסתפק בעיקרן של דברים כהווייתן שיצאו מפי רשב"י וחבריו ולכן המהרהר אחריו כמהרהר אחר השכינה אך המסדר עשה התקשרות הדברים כאשר עלו ובאו לידו על נכון, עכ"ל.

המקובל רבי אברהם גלאנטי בפרושו לזהר כותב: "אלה הם דברי מחבר הספר בימי הגאונים או חכמים אחרים שחברו כל המימרות יחד שכתב ר' אבא שהיה סופר של הרשב"י והם חלקום לפרשיות כל אחד בפסוק שלו והם אמרו משלהם כמו דתנינן וכו' וכיוצא בזה יש רבים בזהר" עכ"ל (זהר) כמה קנב:).

ובמצרף לחכמה כא: כי שכל עניני האמוראים הנזכרים בו הם הוספות מאוחרות כ"כ אמונת חכמים לר"א דלמדינו כו.

המג"א (קפ ב) כותב: "מלשון הגמרא משמע וכו' ואפשר שהזהר מפרש הגמ' "הא דאבא שלמה" כלומר אם יש לו שלמה וכו' ובוה מדוקדק יותר הלשון בגמ' דאלו לפרש"י...".

 יעב"ץ בפירושו לשלחן ערוך (מור וקציעה כה) כותב: "מבואר הדבר למי שרגיל בס' הזהר שהרשב"י לא כ' בדברים שבו אך כלול מכמה חבורים שחברו בזמן הגאונים ובדור שאחריהם ואולי בימי רבנן סבוראי חובר הספר הקדוש שהוא כמעט אין לי ספק בדבר וגם יש לידע שהכניסו בתוכו דברים הרבה שאינם מגוף הספר כלל רק הגהות מאחרונים מאד והמה רבו כמו רבו ואוכל להכריח ולהוכיח זה במופתים חותכים וחברתי ספר לזה קראתי מטפחת ספרים". וכן בהגהותיו פסחים קיב: כ' "יעוין בזהר וכו' ואת"ל שזהו משגזר אביי, עי' ספר מטפחת שספר הזהר נתחבר אחר התלמוד וכו'". ובספרו לחם שמים למס' אבות כ' "עין ספר מטפחת ספרים בייחוד על עסק ספר הזהר וקבלה".

הספר מטפחת ספרים עשה רושם בעולם. ראה כבר בשו"ת שאילת יעבץ ח"ב סי' קמז, מכתבו של ר' יעקב הכהן מהנובר להיעב"ץ: "הק' ר' ישראל שי' מפה השאילני ספר מטפחת ספרים. וקריתי ושניתיו והי' לי שעשוע יום יום עד שגמרתיו בעזה"גם החיד"א בס' חיים שאל ח"א פה מביא ממנו באיזה ענין "בהגלות נגלות דבריו הללו אמרתי אשורה נא ואראה בס' חדש זה שמו מטפחת ספרים להגאון מהר"ר יעבץ".

החת"ס בשו"ת (ח"ו נט) כותב: "ואולי התיר הרב לעצמו (לומר משם רב א' מה שלא נאמר לו ממנו) ע"ד שאמרו חז"ל רצית להחנק תתלה באילן גדול ("שהתירו חז"ל לכזב" עי"ש בהמשך התשו') ואל תאשימהו עבור זה הנה נמצא בשכונתך ס' מטפחת ספרים למהרי"ע"ץ תמצא שם כי דבר גדול דבר הנביא ז"ל בענין זה הלא ישתוממו רואיו וד"ל".

ועוד אמר החת"ס (תלמידו בס' מי מנוחות פרסבורג תר"מ"ג, ומובא גם בשו"ת מפענח נעלמים סי' ה) "אלו היה יכולת ביד אדם להעמיד מדרשי רשב"י על טהרתן לברר מהם ממה שנתחבר אליהם מחכמי הדורות שאחריו לא יהיה כולו רק ספר קטן חכמות מאד מחזיק דפים מעטים".

ובס' תשובה מאהבה ח"א כו: "את זה כתבתי לדעת האיש ההוא שספר הזהיר כולו קדוש אבל אני אומר הריני נשבע בתורת ה' שבס' הזהיר נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו, ועלה אחד מתלמוד בבלי קדוש יותר מכל ספר הזהיר... לאו גושפנקי' דרשב"י ועזקתי' חתום עליהם ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן כמבואר בס' מטפחת להג' מוהרי"ע"ץ שגזר אומר שחלו בו ידיים מזויפים וחשד את החכם ר' משה די ליאון".

והר"ל תלמיד לתלמידי הגר"א במאמר קדמות הזהיר ענף ד אות ב מסכם את חקירתו בנושא, ואומר כי נערך ע"י תלמידי ר"ש ותלמידי תלמידיו שנים הרבה אחרי מותו וגם יש בו הוספות מאחרונים, ובס' זהר הרקיע (נדפס יחד עם קונטרסו של הר"ל) כ' כי הוא ג' מאות שנים.

והר"ל הביא שם שכן משמע מהגר"א, שבכמה מקומות שהביא הזהיר מדברי הגמרא קיים הגירסא ומחק שם הפרק וכ' "בכל מקום שאומר הא אוקמוה כתוב באגדות" (וכן בפירוש הגר"א לתיקונים כותב בכמה מקומות שהדברים לקוחים מספר הבהיר).

בספר שיורי טהרה (סלוניקי תרל"ט) ערך זוהר הקדוש כתב: אל תתמה אם נמצאו בו דברי אמוראי בתראי א"נ בתוך דברי איזה תנא מהם מ"ש האחרון ממנו דהמחבר ס' זהר הקדוש הוסיף מדיליה דברי האחרונים השייכים למ"ש

בזה"ק. החיד"א ז"ל בהגהותיו לזהר ח"א קסח. משם הז"ח ושכן בירר הרמ"ח בס' משנת חכמים וכו' ובס' בן יוחאי מענה צד וצח וקיט וקכד וקכח כ' ממש כדברי החיד"א דהמחבר היה מאחרונים והוסיף הנאמרים עד זמנו, עכ"ל.

והגאון בן איש חי בסוד ישרים ח"ד סי' ב כ': "ובאמת השערה זו אינה זרה כי נמצא כזאת הרבה כי בזהר הקדוש יש דברים שאמר רבינו האריז"ל שאינם מספר הזהר אלא הם דברי חכם אחרון שהכניסו המעתיקים בס' הזהר ופוק חזי בספר הגאון ר' יעב"ץ אשר מצא כמה דברים כזה" עכ"ל. (ראה גם בספר ארחות רבינו בשם הסטייפלר, שהזהר ערכוהו הגאונים. וכן במאמרו של פרופ' מלך שפירא ב'מילין' 2010-2011, בשם הרב דסלר שיתכן שנערך ונסדר במאה ה-13, וראה שם בשם הרב סלוביציץ).

ר' חנוך מסאסוב כותב: "שבכל דף ודף מספר הזהר ותיקונים ישנן הוספות רבות ונכבדות שהוסיפו בימי הגאונים ז"ל על הגליונות, ואחרי כן הכניסו הסופרים הדברים האלה בפנים הספר, עד שקשה מאוד עכשיו לברר איזה עיקר ואיזה נוסף" (מפענח נעלמים סי' ה).

הרי ברור מכל המקורות המוסמכים לנושא, שאין שום ספק שאין לייחס את הזהר לרשב"י או למישהו הקרוב לזמנו, רק התכנים היו מקובלים במסורת, ואילו ההעלאה על הכתב, העריכה, והרבה הוספות, נעשו אולי בזמן הגאונים, כאשר לא ידוע מי הוא העורך והמחבר.

אך בחלק מספרי הקבלה נוסף רעיון מעניין: מהרצ"א מדינוב (בעל בני יששכר) כותב בספרו 'הגהות מהרצ"א' על פרשת בא (לח.). "לפי גירסא הזו על כרחך צ"ל דהזהר נתחבר בגן עדן בזמן הגאונים, דהרי רב חסדא אמורא היה בזמן האמוראים". מהרצ"א לא כותב שהזהר נתחבר בזמן הגאונים, אלא שנתחבר בגן עדן, וכונתו שהדברים האמורים בשם ר' חסדא לא עברו מדורו של ר' חסדא, אלא שהמחבר בזמן הגאונים הבין את הדברים מנשמתו של ר' חסדא בגן עדן. עוד הוא כותב בפ' ויחי (רלח.). "השתא פסקא נבואה ופסקא ב"ק. [נ"ב]: מכאן ג"כ ראי' שחיבור הזהר נתחבר זמן רב אחרי פטירתם, בג"ע, דהרי בימיהם היו משתמשים בב"ק, ואפילו בימי האמוראים". וכ"כ עוד בפ' שמות (כא.): "כמו שאמרו הקדמונים בעסק חיבור הזהר שנתחבר בזמן הגאונים בג"ע במתיבתא עליונה בהצטרפות כל אלו הנשמות המבוארים בזהר" (ובפ' בא לח: וכן ב'כסא מלך' לתקו"ז ז: "כמה דברים נכתבו בזהר וברעיא מהימנא מה שחיבר בג"ע אחר פטירת הרשב"י, ונתגלו לנו ע"י אליהו שנגלה לכמה אמוראים ובבתי מדרשם בתמידות").

בדומה לזה כותב ר' יצחק אייזיק מקומרנא בספרו "נתיב מצותיך" (שביל התורה אלף, שנת תשל, עמ' קא) בנוגע לרעיא מהימנא: "בסוף ימי רבנן סבוראי תחילת הגאונים היה איש קדוש אחד שהיה בו נשמת משה רבנו ממש וכו' והוא חיבר ספר רעיא מהימנא וקרא לזוהר חיבורא קדמאה".

ובחמדת ימים (ח"ב קכב) כותב: "שהרבה דברים שחברו זמן רב אחרי מיתתן בגן עדן נגלו לנו ורוב הדברים אשר תמצא כי הוא מעניני האמוראים והגאונים הוא מאת אשר חדשו בחבורא בתרא אחרי מותו בגן עדן". ובמאור עינים (לר"נ מטשארנביל) פ' צו כתב: ולכן אמר רשב"י בזהר מה שאמר רבה בר בר חנא שהיה כמה מאות שנה אחר רשב"י וכו' אין חלוק בין מיד ובין לדורות שהוא מקום ששם שוה הוה ומה שעתיד להיות, עכ"ל. לרעיון כזה יסוד בהקדמת רבי חיים ויטאל לכתבי האר"י²⁰.

לפי הדברים האלו, הקשר בין הכותב של הזוהר לבין החכמים המוזכרים בו לא היה ישיר, אלא הוא ראה בחזון את דבריהם ושיחם ושיגם. מה שהביאם לזה כנראה הוא שיש דברים שניכרים בהם סימני איחור, ובכל אופן מיוחסים לאמוראים או תנאים, וראה למשל תשובה מאהבה (ח"א יג): "זו אחת מן הראיות שנאמרו בזהר כמה דברים בשם רשב"י ואינם מרשב"י"²¹. ויתכן שדרך זו יותר נוחה מאשר הרעיון על הוספות רבות לאינספור, שגם אם התרחש כך בתלמוד בשגגת איזה מעתיק, הרי כתבי חכמת האלהות לא היו אמורים להיות אצל מעתיקים בורים שמוסיפים מדעתם בכמות גדולה כזו.

וכיוצא בו גם בזהר חדש שכתב הרמח"ל: "אתי רב המנונא סבא ואמר", ובתקן כה': "סבא דסבין אתי פתח ואמר" וכן "קם אברהם סבא חסידא פתח ואמר", ובסוף האידרא שכתב קמו כולוהו כחדא ואמרו וכו', וזה אינו במציאות אלא חזיון.

20 וראה יביע אומר ח"ב י"ד טו: "ביעיר און הביא דברי ה' כנפי יונה שכ', ורב דאיהו ר' אבא הנזכר בזהר... וכתב ע"ז בס' יעיר און "ואני בעניי אומר אם קבלה נקבל, שהענין קשה מאד, כלה מקשה אחת", ובאמת שהדבר קשה להולמו. וכמ"ש החיד"א הנ"ל. ואכמ"ל.

21 התשובה סמך כזה על רבו הנ"ב שכתב בדרשתו (דרושי הצל"ח דרוש כה) ש"לאו רשב"י חתום על דבר דובר, ואם הרבה דברים יצאו ממנו מי יודע כמה נתוספו עליהם ואפילו באותן שיצאו ממנו מי יודע אם לא נשתבשו", אלא שנוסח זה הושמט בדפוס, ונמצא רק בכתב יד (התפרסם ב'קבלה' כא תש"ע עמ' 355, ובקובץ 'אורי ישראל' מונסי ניסן תש"ע). ובעקבות רבו ג"כ כתב שאין חיוב להאמין בקבלה "כי אין אלו מעיקרי אמונתנו", וכ"כ בספרו אהבת דוד בשם ר' יהונתן איבשיץ.

אמנם ר"א חבר אינו מקבל את הדרך הזו, וכותב (מגן וצנה ס'): "זה שכתובים בתקונים תנאים ואמוראים, שמות אלו אינם מדברי רשב"י אלא מדורות האחרונים שכתבו על גליון הספרים בכתב יד ועל ידי רוב העתקות ושבויים רבים שיצאו ע"י רוב המעתיקים נתערבו הגליונות בפנים וכזה מצינו בשי"ס שהרבה דברים נתוספו מה"ג והגאונים". ולכאורה דרכו נראית דחוקה יותר, כאמור.

כל החכמים והסופרים הללו, הכירו בערך התוכן של ספר הזהר, מבלי לייחס אותו לחכם מסויים וידוע שערכו²². ואף היעב"ץ שכתב בקורת מקיפה ושיטתית על הזהר, ומראה בהרבה מקומות דברים מאוחרים, החזיק בתורת הקבלה, וכותב: "כל עצם ספר הזהר קדוש הוא כעצם השמים לטהר דבריו נכוחים למבין... בחידות עמוקות וברמזים"²³.

ולכן טענת איחור הזהר בגירסתו שלפנינו, היא התפרצות לדלת פתוחה, אין ויכוח שהצורה מאוחרת היא, ואין זה מלמדנו על איכות וערך התוכן.

תורת הזהר

מתנגדי הקבלה טוענים שרוח הדברים בזהר זרה היא לרוח חכמינו התנאים והאמוראים, ואם היינו מראים לרבינא ולרב אשי את ספר הזהר, לא היו יודעים מה רצונו, אין זכר למושגיו בתלמוד ובמדרשים. ולא שורש וענף בשאר ספרי חז"ל²⁴.

22 מלבר ר"מ קונין בספרו 'כן יוחאי' שחובר נגד מטפחת ספרים, אבל אף חלק מדבריו אינו עומד בפני הבקורת, על טענות ענייניות הוא משיב בפלפולי סרק והבל, ואין הוא ראוי להיות בר פלוגתא ליעב"ץ, ואף אין הזהר זקוק להגנה שכזו. וראה יד שאל בהגהותיו ליו"ד סי' רלט בנושא מש"כ הזהר ששבועה אינה חלה על דבר שאין בו ממש: "בזהר כ' להיפך, והאריך בזה בס' מטפחת ספרים לדו"ז סבא קדישא ע"ז... ולא כהמפטט הנוגע בעל מענות ומטפחות... והמפטט הלז כסכלותו האריך... אבל טוב היה לו לחסום פיו ולומר לא ידעתי משיאמר דברים בדויים". עכ"ל. וכן באמרי בינה חו"מ כא זלול בו. וכשם החת"ס נאמר "ערכים עלי דברי דודים שבס' מטפחת ספרים ממענות הרב יוחאי" (זכרון למשה, גראסווארדיין תרצ"ח עמ' 151 הרב יוסף שוארץ).

יחידי ממבקרי הזהר הקדומים שביטל אותו לגמרי, הוא רבי יהודה אריה די מדינא, בעל 'ארי נוחס', וכן חיבר את הפירוש 'הבונה' לע"י יעב"ץ (ואת הפיוט 'יום זה יהיה משקל כל חטאות') הנאמר ביו"פ קטן). חיבר גם ספר הלכתי 'לקט יהודה', ומהר"ם חאגיז בלקט הקמח מביא ממנו לפעמים. אבל מחיבורו האוטוביוגרפי, נראה שלא היה באמת ראוי לחוות דעה בשאלות כאלו, ואף הוא עונה בעל כרחו אמר ליפי היצירה הזו, וכותב: "הספר אהוב ונחמד משובח ומפואר אציל בכל דרכיו התורניים בסדר נאה מלא ויפה וערכות לשונו ואריגתו בספור מעשים שהולך ומכניס בתוך הדברים לא נהיה כמוהו מעורר ישנים ומקיץ נרדמים".

24 לטענות ה'דרדעים' מיוצאי תימן אין צורך להתייחס, לדעתם עצם הדיבור על ספירות ועולמות

לעצם התפיסה של העולם הרוחני, כבר הראינו כי החשקפה חסידית של חז"ל באגדותיהם, ושל הקבלה, אחת היא. אין הבדל עקרוני בין שני עולמות שעתיד הקב"ה לתת לצדיקים לפי התלמוד, ובין דברים דומים הנמצאים בזה, בין שם היוצא מהפסוקים ויסע ויט וכו' בתלמוד, ובין שמות אחרים בזה, ולגבי היעדר של מושגי הזהר הספציפיים בתלמוד, אין זו הוכחה גמורה לאי קיומם באותו זמן, אף שבאגדות חז"ל באו מושגים רבים מתורות האלהות שהיו מקובלות אצלם, אין להניח שנמצא בהם את כולם ואפילו לא את רובם. תורות האלהות היו עיסוקם של יחידים, וחלקים גדולים מהם לא מצאו את דרכם אל רובר האגדה.

ומה נאמר במושגים יסודיים שנמצאים בתלמוד רק פעם אחת, ואם במקרה היו נמצאים בירושלמי קדשים, או בבבלי סוף תמיד, הרי היו נאבדים והיה עלינו להניח שלא היו קיימים? התלמוד והמדרשים למרות כמותם העצומה, לא משקפים את כל תורת חז"ל. כך למשל ניתן להראות שלמרות שרזיאל המלאך, התופס מקום רב בספרות הקבלה לא נזכר כלל בספרות חז"ל, הוא מוזכר על קערת השבעה מזמן האמוראים (מנהג קריאת שם הילוד בברית לא מוזכר בספרות חז"ל, אבל נהג הרבה קודם ומוזכר אפילו בברית החדשה כמנהג יהודי פשוט²⁵). חלקים גדולים מנוסח התפלה קדומים מאד, אך אינם מוזכרים בחז"ל. וכבר בספרים החיצונים שקדמו לחז"ל שנים רבות אנו מוצאים הרבה מושגים קבליים גנוסטיים. נכון הדבר שחז"ל דחו את הספרים החיצונים ולא ינקו מתוכם ישירות, אבל זה רק מוכיח שהיו אצל יחיד סגולה מושגים רבים ודעות רבות בתחומים כאלו שלא בא זכרם בתלמוד (ראה ליבס להלן). והרמב"ן (בהקדמתו לתורה ועוד) אף מכיר בספר חכמת שלמה כספר בעל ערך, וכנראה לא ראה את כל הספרים החיצונים כיחידה אחת דחוייה (אף שכנראה היו אצלו ביחידה אחת, שכן בפירושו לדברים כא יד מצטט ממגלת

וכו' הוא אלילות, וזו כמובן שטות מופרכת. גם ליבוביץ כותב כך, אך הוא לפחות מודה בכך שגם מחשבת חז"ל וחלקים גדולים מהתנ"ך כלולים בהגדרה זו לפי דעתו, והרי זה ממש מודה "ועוזב". הדבר היחיד שלא הודה בו ליבוביץ הוא חוסר הקשר בין דעותיו ליהדות. 25 וכך לגבי מנהגים שנחשבים כמאחרים, כבר ציין חכם אחד שמנהג התענית בשוכבי"ם מוזכר בלקט יושר בשם מהרא"י, ומאז אינו מוזכר עד הילכוש, הרבה פעמים מנהגים היו קיימים ולא נוצקו בדפוס הלכתי בספרות הרשמית עד שחלפו דורות רבים, תפילין של רש"י ורבינו תם נוסחו כמחלוקת בזמנם, אבל שני המנהגים העתיקים האלו היו עוד בזמן התנאים, כפי שמראים הממצאים (הובא לעיל פרק ב סעיף ב). מושגים פילוסופיים כמו ארבע יסודות וכדו', הלא טבעי שיימצאו בין בעלי הסוד, ופחות או בכלל לא אצל בעלי ההלכה והאגדה. חלק מהם באמת נמצא בקטעים בעברית שאפשר שהם מתורגמים מארמית עתיקה, כפי הכנת המתרגם ומושגי זמנו. פסוקים שונים מכנוסח שלפנינו, הם סימן של דורות קדומים, כפי שאנו מוצאים במדרשים, ולא של המאה ה-13.

שושן, כשמדובר בספר יהודית, וכנראה נקרא הכרך על שם 'שושנה' מן הס"ח. וראה שו"ת מהר"ם אלשקאר סי' קיז: "כי מצינו לקדוש רשב"י שמביא דברי ספר חנוך והוא כולו פילוסופיא קדומה".

ועוד, והוא העיקר, חכמת האלהות מגיעה משלש מקורות כפי שאמר רבינו בחיי, ושלשת המקורות האלו ממשיכים לנבוע בכל דור ודור, בדיוק כמו בענף ההלכה, אפשר לטעון שתורת המושגים של רבי חיים מבריסק אינה נמצאת בתלמוד עצמו (אנו משתמשים בהרבה מושגים שאינם בתלמוד, כמו: "מכאן ולהבא ולמפרע", "שם מזיק", "גדר הדין", "חלות דין", "שני דינים", "ידא אריכתא", "הוראת בעלות", "העברת כחות", ועוד רבים), ואם נלך לאחור, רבות מתורות המושגים של האמוראים אינן במשנה. שהרי זו היא התורה שבעל פה, שבכל דור נלמדת ומתחדשת ופרה ורבה. חילוף המושגים אינו מלמד על נפרדות, אלא על חיבור של התורה לכל דור ודור כפי מושגיו. והלא דברי רבי חיים מבריסק מסבירים ומבארים את התוכן שבתלמוד, בדיוק כמו שהאמוראים מבארים את התוכן שבמשניות. ולמה יגרע ענף חכמת האלהות מענף ההלכה, בשניהם תפקידם של החכמים שבכל דור ודור להמשיך ולעשות פרי, חדשים וביאורים, הגדרות ומושגים, זאת התורה.

וכן אין לשכוח את המקור הרביעי ממנו נובעת חכמת האלהות, הצפיה והחזיון, המקובלים ששמעו קולות מגידים, לא היו גאונים חריפים ובקיאים בלבד, כשם שהיו מחברי ספרים הלכתיים שונים. אלא גם חיו את הדברים בליבם, והיו חזוים וצופים בנושאים אלו, ודבריהם הם פרי החזיונות האלו. ראה לעיל בפרק זה: 'נביאים ומגידים'. והלא זו הדרך שנדרשת תורה זו, וביטולה והכחשתה הם חסרי טעם. אם היינו רואים את מתנגדי הקבלה טוענים שהם מצאו דרך אחרת לעיין באלהות, וזו טובה יותר מדרך המקובלים, היינו נבוכים. אבל כעת שמתנגדי הקבלה אינם מציעים דרך עיון אחרת, אלא רק ממאנים בתוצאות עיונם וחזונם של המקובלים, שהמשיכו בדרך קדמונו לעיין ולצפות באלהות, גם על זה נכון הכלל "הכחשה אינה חקירה". או במלים אחרות: חכמת האלהות היא עובדה, עובדה היא שזה מה ששיגו המעיינים באלהות. המכחישים אותה דומים הם לאופן בו הכחישה הכנסיה תצפיותיו של גלילאו, ע"י הימנעות מצפיה בטלסקופ.

מחקרי גרשום שלום

ההתייחסות לזהר ולתורת הקבלה בחלק גדול מעולם המחקר של ימינו, מבוססת על מחקריו של גרשום שלום. שלום שהיה חוקר פורה במיוחד, כתב

ספרות ענפה, ומאות מאמרים. ייסד את חקר הקבלה שלא היה קיים לפניו, ורוב חוקרי הקבלה בזמננו הם תלמידיו, שפעלו בהשפעתו.²⁶

זכות הראשונים, וגודל מפעלו הפכו את תפיסתו למקובלת כעובדה מוגמרת, החל מאמצע המאה הקודמת אוניברסיטאות ומכונים, קבצים מדעיים וגופים שונים, פתחו והרחיבו את חקר הקבלה, ישעיהו תשבי, יוסף דן, יוסף בן שלמה, ועוד רבים. ספרות ענפה נכתבה בעקבותיו, והתמונה נראתה מושלמת. ידידו של שלום, ישעיהו ליבוביץ, כותב: "שמשו די ליאון הוא מחברו של הזוהר, הוא ודאי באותה מדה שהרצל חיבר את מדינת היהודים" (רציתי לשאול אותך פרופ' ליבוביץ עמ' 59), ההשוואה המופרכת הזו שיצאה מפיו של איש המדעים המדויקים, רק ממחישה את האופוריה ששלטה באותם ימים (גם ליברמן במכתבו לשלום מקבל לחלוטין את השערותיו של שלום כצירוף מדעי נדיר של תימוכין, מלך שפירא במאמרו שם).

שלום הציג את ההתפתחות שסבר לראות בנושאים הקבליים, וקשר כל שלב ושלב במאורעות ההיסטוריים, ההתפתחות התחילה במאה היב' לדעתו, והוא מציג שלב אחר שלב את היווצרות ספרות הקבלה לדעתו. במאמרו הראשוני (שהתפרסם ב'קריית ספר' תרפ"ה) קבע אמנם שרבי משה די ליאון לא כתב את הזוהר, ויש להוכיח שהוא מבוסס על ספרות קדומה, אך בהמשך חזר בו ובנה את כל מפעלו על הקביעה ההיסטורית שרמד"ל כתב את הזוהר בין 1280 ל-1286 דייקא. תלמידו תשבי אמנם התוכח עמו על התיארוך המדויק, אבל באופן כללי הלך בדרכי רבו.

אלא שבראשית שנות ה-90 סערו הרוחות בעולם האקדמי, התפרסם בעיתונות כאילו חוקרי קבלה כדוגמת משה אידל ויהודה ליבס יוצרים 'מרד' בחונטה של מחקר הקבלה, לפי תיאורו של ליבס "הפולמוס היה רווי בהרבה מטענים אישיים", היו בתקשורת שהגדירו את המרד כ'רצח אב', כשהכוונה לגרשום שלום, אבי מחקר הקבלה.

בכח' ניסן תשנא נשא יהודה ליבס הרצאה במכון בן צבי, תחת הכותרת "כיוונים חדשים בחקר הקבלה" (גרפס גם בתוך: פעמים, 50, תשנ"ב). ובו סקר את "המפנה המתחולל בחקר הקבלה". רוב הסקירה עוסקת בעצם במסקנותיו של אידל, ומעט משל ליבס. ליבס טען כי גישתו של שלום "היתה מכוונת לביוון מסויים שנקבע לפי האינטרס המדעי שלו". לדעתם של תלמידיו ליבס

26 לא רק חוקרי קבלה, וראה ליבס במאמר המצוטט בסמוך שגם הרב סלוביציץ הושפע מהאופן שבו פירש שלום את הצמצום המוזכר בכתבי הא"י.

ואירל, שלום אינו מסביר את היווצרות חקבלה בדרך נכונה, הוא שם את הדגש על "שאלות וקשיים בדת", השייכים בעצם לתחום הפילוסופי, ומניח שהקבלה בכל צורותיה וזמניה באה לענות תשובות לשאלות אלו, התשובות אינן נמצאות בטקסטים הקבליים, גם אותן הסיק שלום ולפעמים יותר ממה שכתוב. שלום לא רק חקר קבלה, אלא היה גם תיאורטיקן עצמאי שלה²⁷.

לדברי ליבס, התעלם שלום מכך ש"סמכות המקובל ומקורות הירע שלו אינם מסורים בידי כל אדם לפי שכלו בלבד; הם נעוצים במסורות מאיש לאיש או בהתגלות מיסטית", ע"פ שלום היו המקובלים שורה של הוגי דעות שניסחו את תשובותיהם הפילוסופיות לשאלות הזמן, ותיאור זה אינו מתאים למציאות. באופן סמלי החוג שהקים שלום באוני' העברית נקרא "החוג לפילוסופיה יהודית וקבלה", כאשר הוא משלב באופן אנכרוניסטי תפיסה כי הקבלה היא ענף מענפי הפילוסופיה.

ליבס מראה כיצד הבנין בנוי על תהו, אין שום רמז והוכחה שאת הזוהר

---

27 יש לציין כי על פרופ' שלום ושיטתו נמתחו ביקורות שונות מכמה כיוונים, בין השאר נטען שרצה לטפח אתוס של יהדות חילונית מתחדשת, וכן בקורתו של חיים ליברמן על מחקרי חסידות של שלום ובית מדרשו. אף בקישורים ההיסטוריים שיצר בין השבתאות לבין חסידי סטנוב, ועוד, הוטלו ספקות חמורים. בולטת ביותר היתה בקורתו של ברוך קורצויל, לטענתו כתיבתו של שלום נגועה בכתיבה מגמתית במסווה של טיעונים אקדמיים.

לדוגמא נציין כיצד התיאוריות ההיסטוריות יכולות לשבש את השיפוט ההגיוני ואת העובדות. ב'ביבליוגרפיה קבליסטיקה' מתאר שלום את החיבורים הקבליים השונים, ביניהם הוא מתאר את הספר 'מנחם ציון' כחיבור של ר' מנחם מנדל מוירטבסק (עמ' 201 מספור דיגיטלי 216), וכספר ההולך בדרך הרעיונית של החסידות, ובהמשך הוא שוב מתאר את הספר 'מנחם ציון' כחיבור של ר' מנחם מנדל משקלוב, ההולך בדרך רמח"ל. המציאות היא כתיאור השני, אבל המסגרת הפילוסופית מאפשרת את שתיהן...

בכלל ראוי לדעת, שלא כל מי שאומר או כותב הרבה על נושא מסוים, באמת מבין אותו לעמקו ולאשורו, בנושא הפולמוס על שבתאות ר"י איבשיץ, נכשל שלום בטעויות מהותיות, כפי שניתן לראות אצל מבקריו בתחום. במאמרו של הרב טביומי (בסוף 'טל אורות') מראה כיצד שלום נצמד לדוגמות מבלי לשים לב למהות וזה מביא אותו לטעויות גסות. במאמרו של יצחק רפאל על נושא זה (בתוך: לפולמוס המחודש על הרבי רבי יונתן) הוא מראה כיצד נכשל שלום במקומות רבים בידע בדברי חז"ל בדברים פשוטים, ובטעויות בספרות הקבלה גופה. באופן כללי קבע שלום חד משמעית שרי"א היה שבתאי, לפי כל מיני דימויים פילוסופיים - מיסטיים, בעוד הוא מפספס את התלק העיקרי: העובדה שההשתייכות הרגשית או המעשית לקבוצת השבתאים היתה בעלת אופי אנטי הלכתי, מתייני, מפקפק בקדושת ומעלת הרבנים מדורות קודמים, וכר, בזמן שכל אלו הם היפוכו המוחלט של רוח רי"א מעשיו חיבוריו והליכותיו, תורתו היא שמרנית, מיישבת את דברי הש"ך והשו"ע "הואיל ויצאו מפיהם ברוח הקדש", רוח ממסדית ומקבלת עול, מיישב מנהגי ישראל קדושים ע"י פלפולים ודיוקים בלשון רבותינו הקדושים. גם אם נניח שרעיונות קבליים שמקורם אצל אנשים שבתאים - או שרק עברו דרכם - התקבלו על דעתו של רי"א, אין כאן שום 'שבתאות', שכן הסיבה שבגינה פרשו מן השבתאות והוקיעו לא היתה בשל מחלוקת על עניני קבלה או ויכוח על פרשנות מיסטית, אלא על התנתקות מן היהדות ההלכתית, וזו נקודת המהות, שרי"א מייצג את היפוכה. גם כאן נטש שלום את ההיסטוריה ופני המציאות כשטת, והשתית את דבריו על פילוסופיה לא רלבנטית.

העסיקה שאלת חרע, ואת חרמ"ק העסיקה שאלת חפנתאיוס, אלו חן תחיות
מדומות ששלום הכניס לתוך קונספט היסטורי מתוכנן מראש. קביעת זמנים
היסטוריים להיווצרות הקבלה מיוסדת על הנחות חסרות בסיס, של התפתחות
שאלות ונושאי ענין, שאין להם שום הוכחה, ובדיקה חוזרת אף מגלה שלעיתים
הן מופרכות, שלום הניח כדבר פשוט שהמאורע של גירוש ספרד העלה את
התשובה המשיחית בקבלה, בעוד ניתן להוכיח שאין זה נכון מבחינת
ההיסטוריה של הטקסטים המוכרים לנו. דוגמא להיצמדות של שלום לתיאוריה
מול המציאות, מביא ליבס מקביעתו התמוהה שר' ישראל סרוג לא היה תלמיד
של האר"י, למרות המתואר במקורות שונים, שלום התעקש על כך, לפי ליבס,
מכיון שתורותיו של רי"ס לא התאימו למהלך הפילוסופי שמייחס שלום לאר"י.

הריבוד ההיסטורי של שלום, שעליו בנוי כל התיארוך ותורת ההתפתחות
שלו, אינו מדעי כפי שכותב ליבס:

"נראה בבירור שידיעותינו על תולדות התרבות היהודית הן מעטות בהרבה ממה שיידרש
כדי לקבוע ריבוד כזה, ושנית, כפי שמתברר שוב ושוב, מוטיבים תיאורטיים דומים צצים
ועולים בדורות שונים ובסוגים ספרותיים שונים. עניין זה מסתבר הן בגלל האופי הפרשני
הנודע לספרות הרתית היהודית וההסתמכות הספרותית של חלקיה על חלקיה: הן הודות
למסורות שבעל פה (ובמלה אחרת – 'קבלה') בעלי מידה משתנה של אוטוריטת,
שהתמידו מתחת לפני השטח בעקשנות שעוצמתה רבה יותר ממה ששוער במחקר הרווח".

דברים ששלום מציג כחדושים של האר"י, יסודם בעצם בפרשנות מעמיקה
של הזהר, ולא בתגובה לגירוש ספרד. כך למשל במקביל לדברי האר"י על
הצמצום, אנו מוצאים את אותו רעיון בטקסט קבלי מצפון אפריקה שנכתב
לפני פרסום הרעיון הזה ע"י האר"י (ליבס), התשתית הרעיונית של שלום,
אינה עומדת במבחן הבקורת.

"במחקרים לא מעטים שהתפרסמו לאחרונה אנו קוראים תיאור חדש של המיסטיקה
היהודית. לא עוד תורת השלבים, הכמו הגליאנית, שלמדנו מפי שלום, שלפיה אחרי
דורות רבים של יהדות בלתי מיתית, ואף אנטי-מיתית, צמחה הקבלה כמעט יש מאין
בדרום אירופה במאה השנים עשרה. עתה מדובר על לבוש חדש וניסוח חדש מחוץ
אינטרס דתי חדש של חומרי-גלם מיתיים (מיתולוגומנה) שאפשר לזהותם בספרות חז"ל,
ובצורות אחרות בספרות ההיכלות ובספר יצירה (ויקתם של המקובלים לרוחו של ספר
זה נראית היום הרבה יותר אמיצה ופחות פורמאלית ממה שעולה ממחקרי שלום)...
הקשר של המקובלים לחומרים עתיקים אלה אינו רק זה של פירוש טקסטואלי. אפשר
לזהות גם קשר של מסורות חיות ורצופות מימי 'חז"ל' ועד לקבלה".

חוקרים קשרו בין תורות גנוסטיות, המוכרות לנו מכתות פורשות ובעיקר
בקשר לנצרות הקדומה, ובין תורות הקבלה. אך ליבס מציין כי: "מחקר הגנוזיס

המלה 'סינוגוגה' שהעב"ץ גזר ממנה את 'אש נגה' שבזר, קדומה ומוסיעה בקודקס תיאודוסיאנוס מן המאה החמישית לספירה. יש להניח שמחקר כזה היה קובע גם ששפת השיר 'אקדמות' היא מזויפת, אך כנראה היא שפת סופרים ארמית קדומה, גם אם לא היה עם שלם שדיבר בה, היא חיה בבית מדרש הסופרים. בנוגע למחרחות מלים משרשים נדירים, ראה דרכי האגדה והמדרש ליונה פרנקל, הערות לפרק ט הערה 75 ו 81 דוגמאות רבות מאגדות חז"ל כיצד האגדה חרזה בכוונה מלים הנופלות זו על זו שיעברו כמוטיב באגדה). תוך כדי מלאכתו הוא מראה כיצד חוקרים מבית המדרש הישן נצמדים לדוגמה או לחוסר ידע²⁹.

כמובן שאין אנו צריכים להיצמד למסקנותיו של ליבס בנוגע לחיבור הזהר (או לכל מיני לשונות שצוטטו ממנו לעיל), ועל התיאוריות שהעלה נאמרו ביקורות. אך התשתית המחקרית של אידל ועוד³⁰ מבטלת את הערך המוחלט שהיה בעבר לתורת גרשום שלום.

בזהר, שבה 'תוקפא' משמשת כחיק, וגם זו היא שימוש של המחבר לאור האמור בזהר סקורי רנט, וכן אמירתו ש'המלה טיקלא משמשת לגלגל במקום למאזניים', הולכת על 2 הופעות בזהר מתוך עשר, כשגם בהן, אין הדבר מוכרח כלל.
29 כך מראה ליבס ש. תא שמע (כמאמרו) "הפורס סוכת שלום" - ברכה וגלגוליה, אסופות כ (תשמ"ח), עמ' קצו-קפט) טוען שרמז"ל המציא דבר בשם ירושלמי ושחל אותו עם היתום לירושלמי בכל מיני מקורות וספרים, בעוד היתום לירושלמי נמצא בספרים שאי אפשר לקשר לרמז"ל, ויותר סביר שבאמת מדובר במקור קדום שהיה לפניו ולפניהם.
על דברי גוטליב: (הקבלה ככתבי רבינו בחיי, בעמוד 177): 'קשירת חכמת הפרצוף בתאר חכם הרזין אצל ר' בחיי מוכיחה שהמקור הוא בדברי הרמב"ן בדרשתו "תורת ה' תמימה", מעיר ליבס שהקשר בא כבר בתלמוד ברכות נח.
"אעתיק לדוגמא קטע ממדרש רבה (ויקרא כד), שסגנונו וצורת הרצאת דבריו היה מזוהה באופן טבעי כחלק מספרות הזהר, וייתכן בהחלט שכן הוא:

ר' ברכיה בש' ר' סימון מעשה בקרנני באבא יוסי בן יוחנן איש ציתור שהיה יושב ושונה על פתח מעין. איתגלי עילוי ההוא רוחא דהוה שרי תמן, אמ' ליה אתון ידעין כמה שנין אנא שרי הכא ואתון נפקין אתון ונשיכון ובניכון ברמשיא ובקריצתא ובטהריא ולית אתון מתנזקין, וכדון תהון ידעין דהא חד רוח ביש בעי מישרא הכא והוא מזיק ברייתא. אמ' ליה ומה נעביד, אמ' ליה אויל ואסחיד בכני קרתא ואמור להן מאן דאית ליה מכוש מאן דאית ליה פסא מאן דאית ליה מגרופי יפקון הכא למחר עם מצמיחיה דיומא ויהוון מיסתכלין במיא וכד אינון חמיין ערבובא במיא יהוון מקשין בפרזלייא ויימרון דידן נצח דידן נצח, ולא יעלון מתמן עד זמן דיתחמן חרדא דמא על אפי מיא. אול ואסחיד בכני קרתא ואמ' להון מן דהוה ליה מכוש מן דהוה ליה פס מן דהוה ליה מגרופי נפקון למחר לחמן עם מצמיחיה דיומא והוון מסתכלין במיא, כיון דחמן ערבובא במיא הוון מקשין בפרזליא ואמ' דידן נצח דידן נצח, ולא עיילון מתמן עד זמן דחמן כמין חרדא דמא על אפי מיא.
30 העובדה שאידל מועדף יותר מליבס, אינה מעניקה לו חסינות כמובן, וכך למשל הראה ידידי י"ב רחובלום כיצד טועה אידל בהבנת הנקרא בסיסית של קטע בדברי החיד"א העוסק בתורתו של רבי אברהם אלבוכעפיה (כמאמרו 'החזיה המיסטית אצל אברהם אלבוכעפיה, חש"ב, סבר אידל שהתארים שקשר החיד"א בשם"ג לראשו של הרמ"ק המצטט את אלבוכעפיה, מתיחסים לאלבוכעפיה עצמו, בעוד מדובר בהיסך מה שבא לומר ובסתירה פנימית בקטע), כמו בתחום ההלכה, מחקר לעולם אינו יכול להיות תחליף ללימוד.

בשנים האחרונות ממש החלו להתפרסם מחקריה של ד"ר רונית מרוז מאוניב' ת"א, שהתמקדה בתולדות הזהר עצמו, מחקריה מפריכים את יחוס הזהר לרמד"ל או למישהו בזמנו, באופן סופי. מראה שהזהר מעיקרו לא היה 'ספר', אלא 'ספרות', היא חקרה 650 מהדורות שונות של מה שהיא מכנה 'כתבי יד זוהריים', היא מצאה עקבות של כ-1000 נוסחאות שונות, כתבי היד הזוהריים הקדומים ביותר שבידה הם מהמאה ה-15, מאתיים שנה לפני רמד"ל. מסתבר שאכן מדובר בבית מדרש שלם שהעלה על הכתב בצורות שונות תורות קבליות שהיו ביד העוסקים בחכמת האלהות³¹.

ייתכן שהקבוצה שיצרה את צורתו הלפני אחרונה של הזהר (הצורה האחרונה, הקרובה לזו שלפנינו, נעשתה אולי בספרד קרוב יותר לזמן פרסומו) פעלה בא"י, (במאמרה ב'זמנים' 1997) מנתחת את תיקוני הזהר, ולדעתה רב המנונא סבא היה אדם ממשי המתואר בקי אישיות ומאורעות חייו, ואף בנו הינוקא היה אדם ממשי. ייתכן בהחלט שגם היסוד הסיפורי קשור במקומות בא"י, כמעט ואין תיעוד לתולדות הישוב וחכמיו בא"י מאז הידלדלותו, אפשר בהחלט שבתקופה מסויימת שבין חתימת הירושלמי לבין עריכתו האחרונה של הזהר פרחו בא"י חבורות דורשי חכמת האלהות. וייתכן שהזהר הוא הייצוג היותר נאמן של תורות ההיכלות והמרכבה הקדומים, ואף יותר מהספרים שהתפרסמו באירופה הרבה לפניו. הזהר הוא 'התלמוד' של חכמת הקבלה, ומי שחתם אותו היה 'סוף הוראה' במקצוע זה.

הקונספט ההיסטורי של שמות החכמים בזהר, שנראה לפעמים לחוקרים מבובל, הוא אכן לפעמים נעלה מהכרונולוגיה הרגילה, ויסודו במה שמכנים

31 הרעיון לייחס את הזהר לאדם אחד, מופרך גם מתוך העובדה הידועה, שגם אחרי פרסום הזהר, לא נפסקה היצירה, ונערכו עוד ועוד קטעים מתורת הזהר, כך רבינו בחיי כבר משתמש בזהר (או במקורותיו), אבל גם הזהר משתמש בו, ובפרשת עקב (רעד). מועתק קטע שלם מתוך רבינו בחיי. הזהר הופיע לעולם כיצירה של רבים, וכך בודאי גם נולד. וכן בולטת העובדה ש'ספרא דצניעותא' קדום ושונה משאר ספרות הזהר, והוא בסיס לפרשנויות שונות בספרות הזהר (הזהר ויקרא 5: למשל דן בפירוש הספד"צ). רמד"ל כנראה התיר את הרצועה בהעתיקו לציבור הרחב חלקים עצומים מספרות הזהר, ומשנפרץ הסכר יצאו מעיינות נוספים ממקורות אחרים ג"כ. ייתכן גם שעד אותו דור היו חלק מבעלי הקבלה במחלוקת עם בעלי ההלכה, ואף העבירו מאיש לאיש במסורת דעות קדומות שחלקן על חז"ל בנושאים שונים, כפי שניכר בספרי קבלה קדומים כמו הקנה (ואף בזהר יש זכר לזה), ואף אם אותם מקורות קדומים היו בני זמנם של חז"ל או אולי ראויים לחלוק עליהם (כפי שמצאנו בירושלמי מעשרות למשל דברים חריפים על בעלי האגדה, שנאמרו מפי בעלי ההלכה שבאותו דור), עדיין היה זה גורם מפריד בין בעלי קבלה לבעלי הלכה (כפי שמצינו התלקחות דומה בתקופת ש"ץ שניצל זאת לפריצת גדרים פטאלית), ואנחנו קיבלנו דברי רבונו שבתלמוד ובמדרש. וכנראה כדורו של רמד"ל בא הזיקוק והבירור לקחת רק מה שמתאים עם דברי חז"ל, והמנוגד השתדלו להסיר ולמחוק, וכך הותר הזהר לפרסום.

החוקרים 'חיות מיסטיות', או בלשונו: התגלויות, מגידים, תופעות רוחניות, וכפי שהבאנו בקטעים הקודמים בשם כמה מגדולי החסידות והמקובלים (וכעין זה כתב הרב הנזיר בשם הרב קוק, בפתחי הפרס, מהדורת שילה, עמ' 70). וכך מתואר רבות על האר"י, איך היה מתייחד בקברי קדמונים, ושומע בעיני רוחו את דבריהם. וכך גם איתר קברים של חכמים שונים, (וביניהם של רב כרוספדאי סבא המוזכר רק בזהר).

ובאמת יש יסוד כבר בתלמוד שהיו האמוראים שומעים בעיני רוחם את דברי רשב"י אחר פטירתו, כפי המסופר על ר' יהושע בן לוי שכמה פעמים שוחח עם רשב"י אחר מותו (בראשית רבה לה). בתלמוד (כתובות עז) מסופר שריב"ל נכנס לגן עדן בחייו, ובפסיקתא דרב כהנא ובכמה מקבילות מדרשיות, ריב"ל משוחח עם רשב"י בכל פעם שהוא מתקשה בדבריו. פעם אחת היו ריב"ל ואלהו לומדים, ונתקשו בדבר, נכנסו למערת רשב"י לשאלו (אגדה זו גם בסנהדרין צה: והשווה למקבילותיה). כל זה אירע אחר מיתת רשב"י. וכמובן שגם ההגדרה 'נכנס לגן עדן בחייו' אינה מדברת על גופו (כפי שכתב גם במכתב מאלהו ח"ד עמ' 190), ריב"ל מת על מטתו (שמ"ר נב' ג' ושוחר טוב, ירו' ע"ז ג' ה'), ואף מצבת קבורתו נמצאה בזמננו (הזיהוי כמובן אינו וודאי), אבל לתלמידיו מסר את הדברים ששמע מפי רבי שמעון בר יוחאי 'בגן עדן', וכן בזהר שמות כא: מדבר ריב"ל עם רשב"י.

וכך מתואר בתלמוד שרב ענן כתב את תנא דבי אליהו מפי אליהו הנביא בפרק זמן ידוע, וייתכן בהחלט שרב ענן או דומהו בחכמה כתב את יסוד הזהר מפי רשב"י באותה צורה עצמה. אף שיש סוברים שתנ"א שבידינו אינו זה שכתב רב ענן מפי אליהו הנביא, אלא מדרשו של חכם בשם אליהו שחי בימי השמד (ראה ערוך ערך סדר, באר שבע סנה' צב, אברבנאל נחלת אבות פ"ד שרש יג, סה"ד ערך ר"א הקפר, בית יוסף או"ח מו בשם שבלי הלקט), אפשר שיסוד הספר הוא בגילויי רב ענן.

ייתכן שכתבי יד זוהריים, או חלקים מבית המדרש ששימרו את תורות הזהר לפני פרסומו, הגיעו ליד הרשב"א.

בתשובתו (א תקמח) הוא עוסק בכתביו של אברהם בן נסים, אותו מכנה הרשב"א 'הנביא... רבי אברהם הסופר... הנכבד ההוא' (אין לבלבל עם אברהם אלבויעפיה 'הרואה', אותו מבטל הרשב"א באופן חד משמעי כנראה עקב החשש המשיחי, אף שהרמ"ק ואחרים למדו מתורתו), הרשב"א כותב שספריו ממולאים כל חכמה, ומסתפק שמא יש לו חזיונות וגלויים אמתיים, על כך הוא מציין שודאי אינו נבואה גמורה כי לא תצויר בזמננו דרך קבע אולי דרך

עראי, הרשב"א מתאר שם שרבי אברהם "כתב לו ספר כ"ג ידות של נייר וקרא אותו פלאות החכמה, ועוד התחיל לכתוב לו פירוש ארוך על כל תיבה ותיבה, ועל עלה אחד של נייר מן הספר ההוא פירוש שתי ידות של נייר, גם שלח לי זכרון חמשים פרקים, ודברים אלו נסתפקו בעיני ובלבי הרבה מאד ועתה אגיד לכם כי זה כששה חדשים עבר בכאן נער חסר לב ובידו אגרת חתומה מיד הרב רבי דן, וכראותיה היה הדבר בעיני קשה... (איך חסכים ר' דן לזאת) ואומר דברים מתמיהין שלא נשמעו מעולם ובלשון אחרת (יתכן לשון הזהר), וכל שהן יכולין להעמיק לדבר בענינים זרים אשר לא נבראו ולא היו ולא משל (אולי יש קשר למבוכה בשמות האמוראים שבוזהר) היו מעמיקים בלשון לדעתם כי בזה יפתו בני אדם, ומאלה ראיתי ושמעתי, ואחד מהם היה אותו הנבל שם רשעים ירקב אותו אברהם וכו' (אלבועפיה) וכל מי שיקרא חכם או נבון צריך לקחת ראיה ממה שהיה למה שהוא שאין כל חדש תחת השמש... אבל ענין זה יבהלוני שיהא איש לא חכם ולא יודע ספר ולא שמש חכמים אם הדבר כמו שאמרו עליו, ושיכתוב ויסדר סדורי דברים גדולים כאלו זה תמה בעיני, ולבבי שוכב בין שתי תמהות אלו, ואני מחזר למצוא שום עלה לעלול זה ואומר כי חלוקי טבעי בני האדם והכנת המוטבעות בכח דמיונם רבים, גם המקרים ההיום בהם דרך מקרה או דרך סבה אין מספר, כבר היו אנשים וכן רבים שכח דמיונם חזק או מתחלת תולדותם או שיתחדש בהם במקרה, ויראו חזיונות אמתיים..."

נראה שהרשב"א התחבט מאד כיצד לנהוג בכתבים אלו, מצד אחד היו נראים לו מזוהרים ביותר, ומן הצד השני ראה בהם דברים גדולים ו'חזיונות אמתיים'. לקראת סיום דבריו הוא אומר:

"ואחרי המבוכה הזאת אני אומר כי היה הענין הזה צריך חקירה גדולה, חקירת חכמים ואנשי מדע בעינינו בישוב דעתו במעשיו והנהגתו מן אז ועתה, שאין הנבואה ורוח הקדש שורין אלא באדם כשר וחסיד, ויש לו מעלות המדות ומעלות שכליות כנביאי האמת, ואי אפשר שלא תגלה חקירתם עיקר הענין כולו או מקצתו..."

ובסיום הוא כותב: "ישראל נוחלי דת האמת בני יעקב איש אמת כלו זרע אמת נוח להם לסבול עול גלות ומה שיוגיעם מהאמין בדבר עד שיחקרו חקירה רבה חקירה אחר חקירה להסיר כל סיוג מהדברים הנאמרים להם, ואפילו במה שיראה להם שהוא אות ומופת".

פרשה זו מספקת חומר למחשבה על כך שפרסום כתבים קבליים לא בא באותה תקופה בחלל ריק, אנו רואים כיצד נוצר דיון נוקב שבא לברר איך להתייחס אליהם.

אין להניח שבשלהי תקופת תור הזהב הספרדית, לא קמו ליהדות מספיק הוגי דעות ומשכילים, היכולים לבחון סוגיות כאלו. ביוף נקלה בכוח סדר גדול גרנוזיו, חכמים ומשכילים כהרשב"א ותלמידיו היו יכולים להכיר. האנשים הפועלים היו מוכרים במקומותיהם ובארצותיהם, קוריו מוכר כקוריו, שקרים חסרי רגלים מתגלים בנקל, והסמכויות הרבניות של אז היו תקיפות ובעלות משילות אף יותר מבדורות מאוחרים. חוסר ענין לנושא בודאי לא היה, כך שאין לצייר את פרסום הזהר כאילו נפל בחלל ריק ורק המונים פתאים היו צריכים לדון עם עצמם בשאלת מהותו וענינו. קשה לקבוע שזו 'הוכחה' או סיבה מספיקה לקבוע את טיבו וענינו של הזהר, אבל כמו כן אין להתעלם מחלקם של בני הדור ולהתייחס אליהם כחלל ריק.

הראשונים שהיו צריכים להעלות לדיון את שאלת התורות שבזהר הם המקובלים, אא"כ נצייר גם אותם כחבורת פתאים. ידועים לנו מקובלים רבים בשמותיהם קודם פרסום הזהר, וכי מסה עצומה כזו של חומר, שהיתה מתנגשת עם הידוע להם ומשנה את השקפתם, היתה מתקבלת בלי שום דיון וחקירה ודרישה? רק משום הזכרת שמות תנאים ואמוראים? לא כך מצטיירים בעינינו רבינו בחיי וחבריו³². אגרת ר"י דמן עכו משקפת את התהיה הזו,

32 והרי את ספרי הקנה הפליאה והתמונה, שפורסמו הרבה לפני הזהר, וייחסו עצמם להרבה תנאים ואמוראים, לא קבלו בעין יפה, ובודאי לא כמקור סמכות, ואין יחס כלל לצורה בה קבלו את הזהר.

וכבר הרמ"ק בס' שעור קומה אות פג האריך נגד הפליאה והתמונה בלשונות זלוזל וביטול, ועל הקנה כתב הרמ"ק בס' הפרד"ס שער הכתובות פ"ב שהתחכם לכתוב דברי הגאונים בשם מגידים. וראה גם דברי המקובל ר"י אירגאס (בעל שומר אמונים קדמון), בהתייחס למגיד של רמח"ל: "ואפי' נימא שכל הכתבים שכתב הם דבר חדש מדוע נגזור אומר שהם דברי מגיד, נימא שהוא חכם גדול שיש לו שכל מוליד, וכל מה שהוא מחדש או מלקט מהספרים תולה אותו במגיד כי היכי דלשתמע מילי, וכדמצינו בקמאי דאכא מאן דעבר הכי כראיתא בפרדס שער הכתובות שכתב דבעל ס' הקנה נתחכם לכתוב בשם מגידים דבר שנמצא בפרדס בספרי הגאונים ע"ש דמוכח נמי שהמגיד לא יגיד מה שנמצא בספרים" (נדפס באגרת מו מאגרות רמח"ל).

ור' צדוק הכהן מלובלין ס' הזכרונות כ': "ובעל ס' הקנה אע"פ שמביא חדיר ממה שגלו לו מלאכי עליון הרבה דברים מהם כתובים מפורשים כלשונם ממש בספרים הקודמים לו וכבר נתרעם קצת עליו בפרדס שער יב פרק ב".

ובהקדמה לס' רוח חיים של הגר"ח וולז'ין מאת בעל עליות אליהו (נדפס רק בהוצ' רילנא) מביא קטע גדול מל' ספר הקנה ומראה שכולו לקוח מהקדמת הרמב"ם במעט שנויים ומשם העתיק בעל הקנה, וכן תמצא בס' הקנה דף עו שמעתיק דברי רמב"ן פרק שלם מלה במלה בשם "שמעתי מאבי ד"ל" כמו שהעיר בתו"ש משפטים ח"ג במלואים.

וכבר אחד מגדולי הראשונים, רבי משה מתקו כותב בספרו כתב תמים: "וכן בשעור קומה שכתוב במדרש א"ב דר"ע... אם הוא בר סמכא כיון שלא נמצא בתלמודינו או בת"י ולא במדרשים הגדולים כי יש ספרים שזייפו המינים להטעות את העולם כמו פרק שירה וכתוב בסופו שמי שהוזהר בו תמיד זוכה לכך וכך ופלוני ופלוני ערבים". וגם בספר הקנה הלכות תקיעת שופר נמצאו כל מיני דברי מנות וזלוזל וליצנות מדברי חז"ל בתלמוד.

אם רמ"ל העתיק מתוך ספר ישן כצורתו או לאוי"י, אך ברור שלא בכך סתיים הדיון (ורידמ"ע פוסק על הזהר ש"דבריו מופלאים ישאבו ממקור עליון... אשר לא ניתנו ליכתב"). זה רק מוכיח שהיה דיון, לשם כך נסע דמ"ע לספרד כמתואר באגרתו, הוא מספר כיצד בכל עיר מערי ספרד מצא תחלומים עוסקים בשאלה זו וחלוקים בה. ואם היתה איוו שהיא סמכות כריזה על הזהר כזיוף או נטע זר, בלי ספק היה הדבר משאיר זכר היסטוריה. אך למרבה הפלא טענת זיוף על הזהר באה רק דורות רבים מאד אחרי פרסומו, אחר גירוש ספרד, אחר שלא היה ניתן לשחזר את הספירה ח התפרסם הזהר והאישים שהיו מעורבים בנושא.

הקונספט ההיסטורי בו אנו רואים את הזהר מופיע, כשפעולת פרסומו אינה עוררת סערה, מלמד אותנו שגם קודם פרסומו הטכני, היה קול הברה אצל יודעים בדבר, שתורות כאלו עוברות בסתר מאיש לאיש, שתמונת העולם כללית הנשקפת מן הזהר לא היתה בבחינת מהפכה למביני דבר. היקלטותו היתה טבעית אצלם.

די שאין להניח שחוש הבקורת היה נעדר מקדמונו, ושהיו הולכים שבי ושולל אחרי כל מי שמזכיר מות תנאים ואמוראים.

הסיפור בשם אשתו של רמ"ל שכשהיה כותב לא היה לפניו שום ספר, והסביר לה כי ע"י היחס לרשב"י ירוח כסף, הוא בלי ספק מהתלה שלא הובנה. גם אם היה רמ"ל מחבר את החיבור מדעתו, לא יתכן שלא יהיו לפניו טיוטות ונסיונות או רשימות חלקיות, אי אפשר לכתוב בבור כזה סדר גדול ישירות מהראש לנייר. אין שום ספק שגם אם הזהר היה יצירת יחיד, הרי ל שלחנו היה עמוס בספרים, הוא מצטט פסוקים ומאמרי חז"ל המון דברי מקובלים וספרים שונים לשונם, התיאור של כתיבת ספר בלי שום ספר אחר לפניו הוא שקרי בלי ספק. ולגוף הרעיון, לא יור כמה כסף היה אפשר להרוויח מדבר כזה, ברגע שיש עותק אחד כל הרוצה יכול להעתיק ממנו, ויות היוצרים הם לרשב"י... עובדה היא שאחרי שכבר היה הזהר בכתב, חיבר רמ"ל חיבורים כים בשם עצמו, אם היה הדבר אפשרי להרוויח כסף לא היתה אשתו מספרת עליו סיפורים אלא רוחה כסף כפי שאמרה. גם אם היה רמ"ל רוקם תרמית לא היתה סיבה לשחק בה את אשתו נתו ולסכן את הרעיון, והרי גם לפי סיפורה לא שיתף אותה ברעיון העסקי אלא אחר ששאלה אותו דוע אין לפניו ספר, וכי לא יכל להשיב לה תשובה יותר פשוטה, או להניח לפניו ספר? מאדם רוחו הביאה לעולם את ספר הזהר, היינו מצפים לתשובה יותר מתאימה, כמו: הדברים הם מנשמת רשב"י, עתה הזמן לגלות תורת רשב"י לתקן את העולם בסוף הימים, וכיו"ב. הצורה בה היא מרבת ל בעלה מציגה אותה כפתייה, ואולי זו ההוכחה שלא בכיתה נולדה היצירה המופלאה והכבירה הזו, שה לדעת היכן הועתק הזהר, אבל במקום שנוצר הזהר שרה בלי ספק אורה נעלה והחיים את ולמו היו ספירה אחת מעל הבלי העולם, כמה טפשי אינשי דלא לעו בההוא סודא, שלא יתכן נולד יעל מנת להרוויח כסף. לגוף האנקדוטה, כתיבה בלי מקור כתוב תיחן בהחלט, שהרי הרבה ברים היו מקובלים אצלם בעל פה כפי שאומר הרמב"ן, ואולי פעם אחת ראתה אותו כותב משהו לי מקור, והשיב לה בבדיחות, או שבאמת היה איזה קטע או חלק שכתבו בשם רשב"י, אין בסיפור זה כדי לחרוץ את גורל הספר. בעיני ישעיה תשבי הסיפור הזה הוא 'אמין'...

נכון הדבר שפרסום הזהר בצורה כזו הביא בסופו של דבר למחפכה שאירעה כמאתיים שנים לאחר מכן, בה תורות הזהר הפכו מנחלת יחידים לנחלת רבים ולמשפיעות על ההלכה וההנהגה הכללית. אבל זה הוא ענינה של המהפכה, יציאת התורות האלו מן היחידים אל הציבור, ולא 'המצאת' ההשקפה הזו מעיקרה.

הקבלה במשנת הראשונים

הגיעה העת להניח את 'מחקרי חכמת האלהות' כביכול, שנעשו על ידי אלו שאינם מאמינים באלהים עצמו. התפיסה של מקובלים כפילוסופים המייצגים את הלכי האקדמיה בת זמנם בטלה ומבוטלת. מי שאינו מכיר את האפשרות של דרישת האלהות כאמצעי אמיתי להשגת מציאות קיימת. ואין שום ספק שגם את תורת האלהות של חז"ל היה הוא מקטלג באותה צורה ומראה כיצד התפתחה מאמונות פרסיות וכדו'. אינו רלבנטי למי שמאמין בנבואה, וברוח הקדש, ומבקש לבדוק את הקשר שבין תורות בני הנביאים, הצפיה במעשה מרכבה של חז"ל, והתורות הקבליות. אין דברים בגו, ואין דובשו ועוקצו של שלום מעלה ולא מוריד, ואי בטרפא הדר פארי³⁴.

לכן מעניין יהיה להתבונן בדרך בה דנו במשמעותם ובערכם של רעיונות הקבלה, מגדולי חכמינו בדורות הראשונים. כשם שבין התנאים והאמוראים מוצאים אנו ויכוחים ומחלוקות גם בתחומי חכמת האלהות, כך נחלקו חכמים איך להתייחס למושגי הקבלה.

בימי רבותינו הראשונים, באותו זמן שבו עסקו מקובלים בהרבה מתורות הקבלה, היו מן החכמים שלא קבלו את הדברים כמובנים מאליהם, בעוד הרמב"ן קיבל מרביתו רבים מעניני הקבלה, כפי שהוא רומז בהרבה מקומות, וכותב שקבלה היא בידו ("כל אלו הדברים חכמות ישנות אמתיות הן ומקובלות ביד מקבלי התורה", דרשת תורת ה' תמימה. לפי עבודת הקדש: "הראב"ד אחרון הגאונים קבל מחכמי האמת ומשם מסרו לר' יצחק סגי נהור ולר' עזרא ור' עזריאל ולרמב"ן ולרשב"א". ר' דוד נכד הרמב"ן היה אחד מהמקובלים הקדמונים שבכתביהם אנו מוצאים מאמרים מן הזהר קודם פרסומו). הרמב"ם לא הלך בדרך זו. הרמב"ם הכיר לפחות חלקים מספרות

34 שלום היה חף ממש מרגש זיקה למסורת, כשהיה אוכל טריפות היה אומר שאינו משתתף ב'דיאטה של המאמינים'. אי אפשר להפריד לגמרי בין תפיסת העולם של החוקר, ובין המשפט שהוא חורץ על אחרים. שלום האמין במיטיקה כמעצב לאומי, והשתמש בה היפך מענינה המקורי.

החיכלות והמרכבה שהיו מקובלים כספרות מדרשית, הוא מביא את ספר 'שיעור קומה', אך מבטל אותו לחלוטין, לטענתו מדובר בספרות של כתות פורשות ולא של חכמי ישראל הנאמנים למסורת.

בניגוד לטענה ש"לרמב"ם לא היה קבלה", יותר נכון לומר שהרמב"ם הלך בדרך הגאונים, שכבר אצלם אנו מוצאים הפרדה בין ההלכה לאגדה. בעוד רבותינו בעלי התלמוד השקו אותנו משני המעיינות האלו יחדיו, הגאונים כחכמי הלכה הפרידו בינה ובין האגדה. אפשר למנות סיבות שונות לכך, אבל נראה שהעיקרית היא היחלשות המסורת החיה, היחס לאגדה חייב לנבוע מהיכרות מעמיקה עם ההבנה המדויקת של משמעות הדברים³⁵. את דברי הגאונים בנוגע לאגדות שונות ניתן למצוא בצטוטים שונים שהובאו לעיל פרק ה. הרמב"ם ממשיך ישיר של דרך הלימוד מבית מדרשו של הר"י מיגאש, הר"ף, וההשקפה מבית מדרשו של רס"ג, כאשר שלשת הרועים הגדולים האלו היו נושאי תורת הגאונים הקדומים, ורוב תורתנו מהם. ואעפ"כ נראה שהיו חילוקי דרכים גם בין הגאונים, וכבר בזמנם היתה ספרות היכלות ומרכבה, כדלעיל.

מפורסמת תשובת הגאונים המציגה את חילוקי הדעות שבזמנם:

"דשאלתון הא דתנו רבנן (תניגה יד ב) ארבעה נכנסו לפרדס... זה הפרדס מהו... דע כי אנו מעודנו אין דרכנו לחפות על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו כדרך שאחרים עושים והרי אנו מפרשים לך דעתו של תנא זה ותוכן כונתו ואמתת מה שהיה סבור ואין אנו ערבים עכשיו שהדברים הלכה ודאי משניות הרבה יש שאינן הלכה ואנו מפרשים אותם אליבא דמאן דאתנן... דבר זה היה מקובל אצל הראשונים כלן יחדיו ולא היה אחד מהם מכחש בו כי אומרים היו כי הקדוש ברוך

35 בכדי להמחיש את הדבר, נחשוב על כמות גדולה של אגדות, פרשניות, דרשות, שאנו מכירים בימינו, ממלומדים, מחכמים, מדרשנים, וכל מיני אנשי רוח ודברים שבדור. כשמדברים בהם כעל פה, אנו מבינים באופן טבעי איך להתייחס, לפעמים מספיק שם האומר, לפעמים מספיקה הסיטואציה שבה נאמרו הדברים, הסגנון והנימה, בכדי שנבין את משמעותם המדויקת של הדברים ואת ערכם. ברגע שמועלים הדברים על הכתב, ומנסים לפרש אותם מתוך הטקסט בלבד, גם אם בידינו אוצר בלום, נאבד חלק גדול מהיכולת לדעת סמכותם וערכם וענינם של קטעים שונים.

נדמין לעצמנו אחד מני מאמרי אגדה רבים בני ימינו המוכרים לנו, המנוסח בערך כך: "ר' גדליה נדל אמר לחזון איש סבא בשם ר' שמעון שקאפ שנאמרה בשיעור כללי הראשון ב... החזון איש הגיב... כשר' שלום שברוך סיפר זאת הוא הוסיף שהרב מבריסק שמע על כך בדיוק לפני הכנסיה הגדולה הרביעית, ואמר...". כל אחד מאתנו מבין את המשמעות הרבה של שמו של האומר, התפקיד בו הוא ממלא בסיטואציה, מי השואל ומי העונה, מי מגיב ועל מה הוא מגיב, הנסיון ללמד דברים כאלו כטקסטים לפי כללי פרשנות, מרחיק אותנו ת"ק פרסה מההבנה המקורית ובאופן כזה אין מקשין בהן.

הוא עושה אותות ונורות על ידי הצדיקים וכמו שהוא עושה ע"י הנביאים ומראה את הצדיקים מראות נורות כדרך שהוא מראה את הנביאים... ומר רב שמואל נאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי נכרים אומרים אין המראות הללו נראות אלא לנביאים ולא יעשה נס אלא לנביא ומכחישין בכל מעשה שנאמר כי נעשה בו נס לצדיקים ואמרו כי אין זה הלכה. ואף במעשה של ר' עקיבא שצפה בהיכלות ומעשה ר' נחוניא בן הקנה ור' ישמעאל וכיוצא בהן על כל אלה אומרים אינם הלכה. ואנו סוברים כי הקדוש ברוך הוא עושה נסים לצדיקים ונפלאות גדולות ולא רחוק מזה שהוא מראה אותן בפנימיות מראות היכליו ומעמד מלאכיו" (תשו' הגאונים ליק ס"צט, בערוך ערך אבני שיש מיחס תשו' זו לרב האי גאון).

תשובת גאונים אחרת מטילה ספק גם היא בערכו של ספר שיעור קומה, וכנראה עליה סמך הרמב"ם:

"שיעור קומה לא נתקבצו עליו כל דעות החכמים מפני שאינו לא במשנה ולא בתלמוד ואין לנו דרך שיתברר לנו בה אם הוא דברי ר' ישמעאל או לא, ואולי איש אחר אמרם על שמו כמו שנראה רבים מהספרים קרואים בשמות אנשים שלא עשו אותם אבל חברים אחרים ונתנו עליהם שם אחד מגדולי החכמים כדי לשום שם גדול לספריהם" (אוצר הגאונים ברכות ז).

במשך כל ימי ה'ראשונים' היו התורות הקבליות נחלתם של יחידים, והריטב"א כותב: "המרכבה הקדושה וסודה ידוע לבעלי האמת" (סוכה נ), גם בתשובת הגאונים (הנ"ל) המבארת את ענין הצפיה במעשה מרכבה, כותבים "ודבר זה מפורסם וידוע". ספרים רבים בנושא היו מצויים, ואף כאשר התפרסם הזהר עצמו, לא הפך לנחלת רבים. כל רבותיהם של בני אשכנז, עסקו ואף כתבו הרבה בעניני החסידות ודקדוקי יראת שמים. לא רק בכתבי בעלי התוספות, על התורה, ובספרי המוסר של אותם ימים, אלא גם כאמור אחר פרסום הזהר, הספרים המפורסמים של מהר"י וייל, מהרא"י, מהר"ל, מהר"י ברונא, ב"האגור, האגודה, בעל הטורים, אף שתבלו דבריהם בדברי סוד לפעמים (ראה למשל לקט יושר), לא הוזכר ספר הזהר על פיהם כלל³⁶. הרוקח והריקנטי נחשבו מאד באשכנז, אבל לא רבים הלכו בעקבותיהם ועסקו בנושאי לימודם.

רבי מאיר הכהן מנרבונא, מרבני פרובינציה וספרד בשנות ה' אלפים, חיבר ספר "מלחמת מצוה" כנגד חכמת הקבלה וספר הבהיר, ועל ספר הבהיר שפך

36 לא היה זה משום קשיי תחבורה והפצת ספרים, ראה למשל בלקט יושר עמ' 57 "ובדקתי בארבעה טורים הבא מאספמיא... ובדקתי גם בארבעה טורים הבאים מא"י".

חמתו ואומר שיש בו מינות וכפירה, (אוצר הגדולים. והוא רבינו מאיר הכהן המובא בטור אה"ע קמא).

בספרד, בדור גילוי הזהר מוצאים אנו את רבינו בחיי מסתמך עליו פעמים בנות. אבל אחרים מגדולי ספרד לא הלכו בדרך זו, כמו הרשב"ש והר"ן, ועוד (ע"ע בדברי רבי יוסף אלבו, בעל העיקרים ב כח), אחד המקורות החשובים לנושא היא תשובת הריב"ש סי' קנו, בה הוא כותב בין השאר, כי שמע ממורי הר"ן ש"יותר מדי תקע עצמו הרמב"ן להאמין בקבלה ההיא". הם כנראה לא ראו בפרסום הזהר שוני גדול מהספרות שכבר היתה מפורסמת, כמו הבהיר התמונה וכו'. הריב"ש כותב שם: "מורי הר"ר פרץ הכהן לא היה כלל מדבר ולא מחשיב באותן הספירות", ואף הריב"ש שם מפקפק בנושא. הרשב"ש בשו"ת (סי' קפט) מאריך לדחות ענין הספירות ודעתו כי אינם מה שאמרו חז"ל סתרי תורה — "כמה רע ומר לומר שהם סתרי תורה". ואילו אביו הרשב"ץ (שו"ת ח"ג סי' ר) מייחס בפשטות את הזהר "לרשב"י זלה"ה".

כאן כן עתה, לא רבים עוסקים בחכמה זו, החתם סופר כותב: (שו"ת חת"ס א"ח קצז): "רבותי הגאון הפלאה ומורי ר"נ אדלר והגאון מה"ז... מימי לא שמעתי מפי קדושי ישראל הנ"ל ס' זהר יוצא מפי קדשם בשום דרוש ותהלה לה' יתברך לא זוהי ידי מתוך ידם".

אך יש להבדיל בין אי העיסוק של רבים בחכמה זו, שהוא כאמור המצב שהיה ברוב התקופות, לא רק בימי בני הנביאים, אלא גם בימי חז"ל, ובימי ה'ראשונים' ואף בזמננו. ובין הכחשתה. החתם סופר אינו מתכוין שרבותיו הכחישו את ערכה של חכמת הזהר, אלא שלא ראו לנכון לעסוק בו או לכל הפחות לדרוש בו לרבים.

הזהר הוא יצירה של רבים, ויצירה זו משקפת חזון ורצפיה של עוד יותר רבים. העוסקים בחכמה זו באירופה בזמן פרסום הזהר לא היו מרובים כל כך, אך קבלת הזהר ע"י העוסקים בחכמה זו, שהם בסופו של דבר המוציאים והמביאים (כפי שראינו שבאשכנז של מהרי"ל והמהרי"ו לא היה הזהר יוצא ובא, ולא חשבו שמחמת עצם העובדה שיש בו דברים בשם רשב"י יש להיצמד לתורתו), התרחשה לאט לאט.

כמובן שאין בידינו להוכיח על קיומה של קבוצת מקובלים ספציפית ששימשה כביכול כמבחן לזוהר האם הוא מתאים לתורות שבידיהם. אך בסופו של דבר ברור שהזהר חדר אל העוסקים בתחום, אל אותם שהעמיקו חקור בתורות האלהות שבדברי הנביאים והחכמים, אותם שחוו בעצמם התגלויות

ודבקות רוחנית במושגים אלו ובמעמקי נשמתם. יש לחניח שחבית יוסף כשריד של יהדות ספרד ההיסטורית. הפוסק הראשון המביא את חזוה להלכה באופן שיטתי, ידע והכיר את יחס מביני המדע וההשכל שבדורות הקודמים לו אל חזוה (על כך שלא הושפע מהאר"י קל מאד לראות בחיבורו ואף בחיבור המגיד שלו, הנעדרים לחלוטין מתורות האר"י).

בסופו של דבר, מהותה של חכמת האלהות היא "ההשגה האנושית באלהות ובמושגיה", מי שקובע מה היא ההשגה האנושית בתחומים אלו, הם אלו שניסו וחקרו את ההשגה האנושית הזו. מי שיתווכח עם קבלת חזוה, יצטרך לטעון שהוא מכיר השגה אנושית אחרת באלהות ובמושגיה, כשאין הכוונה כמובן לפילוסופיה שאינה השגה נפשית אלא רק דיון מנותק בתחום שמחוץ לבקורת התבונה הטהורה. יתכבדו מכחישי הקבלה ויצפו במרכבה בעצמם, אולי יתגלה להם מגיד וילמדם תורה אחרת. וכפי שאמרנו לעיל, גם כאן תקף הכלל הישן והטוב "ההכחשה אינה חקירה", חקירת חכמת האלהות, היא בדרך עליה מדובר בה, ההשגה האנושית דרך הצפייה במרכבה. להכחיש זאת תוכל רק חקירה נגדית באותה צורה³⁷.

37 עם זאת המקובלים קישרו בין מושגי הקבלה ובין הפילוסופיה, כשהם מציגים שישנן הקבלות, אבל מקורות הידע הם שונים. הרמ"א כותב: "חכמת הקבלה היא חכמת הפילוסופיא רק שבשתי לשונות ידברו... כל מה שחקרו והוציאו הפלוסופים מעיוניהם המופתיים... קבלו חכמי ישראל ענינים האלה בקבלה" (תוה"ע ח"ג פ"ג ד), "דרכי הקבלה הם בעצמם דרכי הפילוסופיים האמיתיים המאמינים" (ח"ב פ"ג). היעב"ץ אומר: "כלל אמסור לך שהנחת הפילוסופים הקדומים היא מדברי המקובלים אלא שהלבישום בגדים אחרים" (מטפחת ספרים פ"ו). "תורתנו הקדושה אשר היא עצמה נארגת על שורש ויסוד שכל ותבונה ודעת בחכמת הפילוסופיא" (חת"ס בדרשות פ:). רבי משה בוטריל, מחלמידי האר"י, כותב: "חכמת הפילוסופיה נקשרת בחכמת הקבלה כמו שלהבת בגחלת כו' כי תורתנו הקדושה נקראת פילוסופיה הטהורה" (פירוש לספר יצירה, פ"ג). היחס בין הקבלה לפילוסופיה אינו כשל שתי צורות להגדיר את הדברים, אלא כשתי צורות לגשת לעולם. כפי שמסביר הרמ"ק (אלימה ו ז): "הדמיון הוא בענין האלהות בין החוקרים והמקובלים, החוקרים עמדו על הענין מתוך החקירה והספקנות וכ"א השיג על חברו כפי שנתרכו ספקותיו וחקירותיו אמנם אנחנו עם ה' בעלי קבלת האמת... ונדע הענינים יותר מכדי צורך הספקנות". גם בעל ספר 'חדשים' אומר: "ידענו מן הקבלה מה שהחוקרים השיגו רק קצת מזה בדרך חקירה" (פרק ה). רבי יוסף אריגאס (שומר אמונים ויכוח א) אומר: "יש בפילוסופיא קצת דברים אמתיים ומקובלים אצלינו מפי המקובלים". בעל מנורת המאור (ד ג ג ב) כותב על מעשה מרכבה: "אלו הדברים ידעום הפילוסופים החורניים שבכל דור".

הביטוי 'הפילוסופים האלהיים' המתכוין לחכמת האלהות, נמצא כבר בפירוש הראב"ד לספר יצירה (בהקדמה), והראב"ד בס' האמונה הרמה (פ"ב) כותב: "בספרי הנבואה לא יחבאר בפרוש מה שיושג בפילוסופיא האמתית אך יורמז אליו". ובסוף מאמר א: "דעתנו ותורתנו מסכמת עם הפילוסופיא האמתית" (ובצידה לדרך ה ג ד: "המתפלספים והבקיאים בתורתנו ובפרושה המקובל מפי מרע"ה ביארנו..."), ראה גם בשו"ת הריב"ש (סי' קנז) שמביא שהיתה לו שאלה על הקבלה והלך אל חכם

זאת ועוד, חכמת האלהות היא ענף מחכמות התורה, וענף מהתורה שבעל פה, כמו בכל חלקי התורה מסורה היא לחכמים, ההגדרה של התורה היא מה שמעבירים ומבינים החכמים, שהם תפקידם להורותה, ללמדה, ולפסוק את ההלכה. וזו בדיוק הגדרתה של חכמת האלהות: מה שהבינו והשיגו העוסקים בנושא זה, שגם הם תפקידם ללמד את הדברים החשובים לאחרים מתוך חכמה זו.

ואכן, חכמת האלהות מתחלקת לבתי מדרש שונים, ולענפים שונים. כפי שכותב גם הגר"ח מוולז'ין בשם הגר"א, שהגר"א בקבלה נוטה אחר הפשטות, ובאר"י יש דרושים ויותר דרך דרש³⁸, ובמקום אחר הביא שהגר"א נוטה יותר

א' "והוא היה חכם בתלמוד וראה בפילוסופיא והוא מקובל" (בספר באר מים חיים, לאחיו של מהר"ל מפראג (ויקרא יג) כתוב: "זאת המדה ידועה לכל משכיל המתבונן בסה"ק מתנ"ך וספרי הפילוסופיא וקבלה"). רבי מרדכי יפה, בעל הלבושים (בפרושו למור"ג ח"א פמ"ג) כתוב: "המעין בכל דברי המקובלים יבין וישכיל כי לא נטו ימין ושמאל מכל דברי הפילוסופים האמתיים כמו הרב הרמב"ם זכורנו לברכה והמשכיל יבין אחר רוב עיונו בספרי קבלה" (בנוגע לרמב"ם, ראה גם תורת העולם להרמ"א ח"ב פ"ג, שמביא את הרקאנטי ששיג על המורה נבוכים בחיפזות, וכתוב: "שנאת קצת מקובלים לבעלי החקירה קלקלה השורה עד שזה הביא אותן לידי טעות בדעת חכמי החקירה אשר הלכו אחר הפי" בס' המור"ג והנמשכים אחריו ולכן כתבו מה שכתבו והאריכו בדברים ע"ז בטענות וחשובות ולכן כ' ג"כ זה החכם מה שכתב ולא ידע כי בנפשו דבר").

ובספר כוזרי שני (וכוזרי רביעי) כתב: "זהו דעת המקובלים אשר החכם רבי אברהם כהן אשר יצק מים ע"י כמוהר"ר ישראל סרוג שהיה מתלמידי האר"ל מלא ספרו שער השמים על כל גדולותיו מראיות וסברות הפילוסופים חדשים גם ישנים ואלה שמותם... אריסטו... תומאס די אקווינא... אפלטון... ואין פרק ואין עמוד ואין דף אשר לא ישא את שמותם על שפתיו והוא ז"ל כתב (במאמר ב סוף פ"ו): תבין ותראה כי הרב רמ"ק ישתמש מהטענות הפילוסופיות לקיים ולהעמיד האמת המקובלת כאשר אנכי עושה עם מאמרי אפלטון והנמשכים אחריו כמה שיאמת האמת המקובלת".

כדורות הבאים נתחברו ספרים המבארים את חכמת הקבלה באופן שמגמק ומסביר מדוע הדברים מוכרחים (ביניהם 'שומר אמונים' וספרי רמח"ל, וראה ספר הברית קס. "הקבלה יש בה שכליות גדולות", ושם בהקדמה א': "ראיתי ספר למקובל האלהי ר"ח ויטל הנקרא שערי קדושה ולא רבים יחכמו בו מפני שמביא בו דברים מחכמי הפילוסופים"), כפי שכותב רבי אברהם אזולאי ('חסד לאברהם' בהקדמה): "והנה האחרונים באמת השיגו אל ב' השלמות יחד בחוקרם על הדברים שבאו בתורה ויסיכמו הקבלה אל החקירה והוא הדרך היותר משובח". כמובן שהחקירה אינה יכולה לגלות את כל מה שקבלו מהנביאים ומחז"ל ואחריהם המקובלים, אלא רק את היסודות שניתן להבינם (וכפי שכותב ר"י אירגאס בשומר אמונים ויכוח א': "יש בפילוסופיא קצת דברים אמתיים ומקובלים אצלנו מפי המקובלים". וצריך עיון מש"כ ר' צדוק הכהן: "כל חכמתו דרשב"י בספר הזהר ידעו ג"כ סבי דבי אתונא מחכמי יון שהיו קרוב לזמנו רק שהשיגום בלבוש אחר מצד החיצוניות", ליקוטי מאמרים נה. כי נראה שמעט הפליג, וכן מש"כ החשובה מאהבה ח"א סי' כו: "תורת ספר הזהר הבנויה על שכל האנושי", הוא דעת יחיד בזה), ואולי זו כוונת הגר"א (כפי מה שנמסר בשמו במע"ר ובס"ס נפח"ח) "כי במקום שמסתיימת הפילוסופיא מתחלת הקבלה", (ראה שם שאמר גם כי במקום שמסתיימת קבלת הרמ"ק מתחלת קבלת האר"י), ראה עוד לעיל 'נביאים ומגידים'.

38 התשב"ץ (ח"ג סי' ר) כתב שמצאנו בספר הזהר שמפרש פסוקים דרך אסמכתא.

לדרך הרמ"ק מלדרך האר"י (למרות שאמר שבמקום שמסתיימת קבלת חרמ"ק מתחילה קבלת האר"י, וכנראה הכוונה שקבלת האר"י גדולה ומפולפלת יותר). הגר"א העריך את האר"י ואמר שרק הוא מבין את כוונתו, ואולי גם רבי חיים ויטאל הבין, אבל בכל אופן חלק עליו בעשרות מקומות בעניני הקבלה (מעניין שלפי ר' חיים מוולאז'ין הגר"א דחה את הדרך של 'מגיד' ולא רצה להשתמש בה, אף שכן השתמש בהתגלויות ובחזון רוחני, וכנראה היה עושה כן מבחירתו ולא רצה להיכנס למצב קבוע בו ה'מגיד' מכון את חשיבתו ולימודו במקום ללמוד באופן עצמאי).

הסבר מענין אחר להבדלים בין המקובלים השונים, מבאר הרמח"ל (קלח' פתחי חכמה, פתח שמיני) שלפעמים יש סתירות בין תורת המושגים של מקובל אחד לחברו, כי כל אחד חזה את הדברים באופן אחר, שאין הדברים במציאות אלא מראה, והמראה משתנה לפי האדם. ובתשובת ר' האי גאון (ליק צט והובא בע"י חגיגה) ביאר מימרא דד' נכנסו לפרדס (אחר שהקדים שהם דברי יחיד ואינו יודע אם אנו סומכין כמו האומר הזה) "כי הקב"ה מראה לצדיקים בפנימיות לבם ובציור דמיונם כאלו הם רואים מראות היכלות ומעמד המלאכים וכדומה". כיוצא בזה רבינו חננאל (חגיגה יד.) אומר: "אין שם דמות שאלו היה [דמות] היה תמיד אחד, אלא ללמדך שאין שם דמות כלל אלא מה שמראה לנביאים כעין דמות מה שישיר לפניו". ולכן יתכן שכל מקובל יראה דבר אחר, שכמה צורות יכולות לשקף רעיון אחד, או בחינות שונות של אותו רעיון. וכאמור הכל בבחינת 'לימוד תורה' של ענף זה בתורה.³⁹

39 היו שהתייחסו לכל דברי האר"י כגילויים עליונים שאין אפשרות להטיל בהם שום ספק, וכך האדמו"ר מקומרנא כותב בספרו שלחן הטהור (סי' רס' ט"ז) "כל דבריו אפי' דבר קטן הוא ממה ששמע לא מפי מלאך ולא מפי שרף אלא מפי הקב"ה בעצמו". ובסי' לו סק"א: "האר"י ובית דינו היה גדול מבית דינו של אלישע הנביא". ובסי' סו סק"ד: "והיה מדרגתו גדול מן הנביאים לא נראה ולא נשמע מדרגות גבוהות כאלו אף בדברי התנאים" ובסי' רס ס"ח "האר"י שקול כע' סנהדרין של מרע"ה ויותר".

אבל דבריו של האדמו"ר מוגזמים ומופרכים, שגיאה מהותית היא להשוות נבואה ישירה, לגילויים ורוחניים כל שהם, שאינם במדרגה של נבואה, שאין בה שום ספק. וראה בספר אגרות משה (תאור"ח ד סי' ג) "פשוט... כתבי האר"י ופרי עץ חיים, אף שגדול מאד, הוא כאחד מן הפוסקים שרשארין לחלוק עליו אף בדברי הקבלה". אפילו תלמידו ר' חיים ויטל, נטה מדבריו לפעמים, ראה למשל בשער המצוות (פ' אחרי): "ראיתי למורי ז"ל שלא היה חושש לסברא זו, אבל אם היו עושים כן [וחוששים לזה] וראי יותר טוב והגון". וכך במג"א (רצו ב) "וכ"ה כתב ששמע בשם האר"י ז"ל שאסור לשפוך ומ"מ הוא נוהג לשפוך מן היין על פתח הבית שכן נהגו גדולים". וכמוכן אין להניח שכל דברי האר"י רק מגילויים עליונים, כפי שכתוב בשם הגר"א "שאינו מאמין בקבלת האר"י בכללה שהיא כולה מפי אליהו ז"ל רק מעט מועד מפי אליהו ז"ל והשאר מחכמתו הגדולה ואין חיוב להאמין בה" (הגר"ח מוואלז'ין בהקדמה לספרא דצניעותא). ועי' גם בתשובת האר"י המודפסת באבקת רוכל קלו, וכמה שכתב עליה חנן איש חי בשות סוד ישרים ח"ד סי' ב.

ראה עוד דברי הרב דסלר (מכתב מאליהו ח"ד ע' 365) האומר: "מלאכים היכלות עולמות עליונים ותחתונים הנראים ע"י הצדיקים כולם בחינות בראיית הלב" (האריך בזה עוד בח"א עמ' 304 להסביר שהעולמות הם מדרגות בהשגה). ר"ל בלוק (בשעורי דעת א ט) אומר: "לפי המקובל אצלנו ומצטייר לנו נמצאים העולמות העליונים במק"א מעולמינו וכן כל ענין העולמות הרבים שמדובר אודותם בספרים כל עולם נמצא במקום אחר זה למעלה מזה אבל באמת טעות היא אין הדבר כן כי לפי המציאות האמתית אין ענין מקום חמן כלל כנמצא בסה"ק ולפ"ז צריכים אנו להבין שהנשמה לאחר הפרדה מן הגוף לא תעלה מעולמינו למקום אחר".

על השאלה עד כמה באמת קדומים כל מושגי האלהות שבתורת הזהר, והאם הם המשך דברי חז"ל ושיטתם, ואלו מהם היו קיימים כצורתם בזמן חז"ל, קשה לענות תשובה ברורה, לעומת דברי הרשב"ש המובאים לעיל, שאין הספירות מעשה מרכבה של חז"ל, כותב המהרש"א למשל (חגיגה יג) שחכמת הקבלה היא מעשה מרכבה. ראה גם בדבריו לעיל (שם יב.) על המאמר: בי' דברים נברא העולם בחכמה ותבונה ודעת וכו', שי' המדות האלו (שבאות שם בתורת מדות בהנהגת העולם) "הם קרובים לשמות הי' ספירות ואפשר שהם הם". בעל תוספות יום טוב (ב'מעדני יו"ט' ברכות פ"א) כותב "בפירוש הש"ס אין לנו עסק בנסתרות כלל", ואינו מסכים לייחס לחכמי הש"ס עסק בנושאים אלו אפילו ברמז, ולעומתו הגאון מוילנא פירש בהרבה מקומות את דברי התלמוד כרומזים לענינים קבליים. כך שכנראה הדבר שנוי במחלוקת, או שיש הבדלים בין המושגים וכל אחד צריך להידון לגופו⁴⁰.

40 בנוגע לגלגולים, נראה בשו"ת גינת ורדים (או"ח ב טז), שהוא נוהג בנושא זה כמו בנושא הלכות, שפרטים שונים נחחדשו בזמנים שונים ע"י כל מיני חכמים, השואל כתב אליו: "הרבה יש לתמוה ע"ד ר' יהושע שנותן חשיבות לכהמה שמתה מאליה יותר משנשחטה והלא בע"ח אין להם תכלית ומעלה אלא שחהיינה מאכל לב"א... וזהו סוד הגלגול". ובעל גינת ורדים משיב: "ואני אומר שיותר יש לתמוה על מעכ"ל דעושה קושיות בדיני התלמוד בהקדמת סוד הגלגול והרמב"ן ראש המקובלים לא דבר בסוד הגלגול אלא ברמז כמ"ש מהרלב"ח בתשו' סי' ח וזה בגלגול אדם לאדם אבל גלגול מבהמה לאדם זה לא נרמז בדברי הרמב"ן ז"ל רק הם דברים שחדשם הרב הגדול התייר המקובל חארי"ז ז"ל ותלמידיו הרבנים גורי האר"י הנושאים כליו שלמדו סודות אלו מתוך דברי הוזהר הקדוש והתיקנים ואין דרך הפוסקים להקשות מדברי הוזהר על התלמוד". ועי' חוות יאיר (סי' רי ד"ה שאלה עוד כתב): "ואף אם משמע בזה שהסתירו כמה סודות במשנה וכ"כ המקובלים ובפרט גורי האר"י תילי תלים אם קבלה היא נקבל וחלילה לי להרהר אחריהם רק אם אין חשש חטא בזה אני אומר שהמקובלים סמכו הסתרים על דברי המשנה או חגמ' כסמך דברי חוכמה על דיני שופר (עי' שלי"ח הלי' ר"ח) וכח"ג, משא"כ לומר שחננאים עצמם כיונו בדבריהם לזה כ"ש אמוראי דבגמ"י, רבי מנשה מאיליה (אלפי מנשה עה). אומר: "אם היה עיקר חכונת לצרופי שמות א"כ למה חשבו ק"ש חפלה ובחמ"ו בכל לשון חרי' שלא חששו כלל לצרופים ויחודים".

(ראה עוד דברי האר"י בנוגע לעקודים נקודים וכו' שציין שהרמב"ן לא ידע מזה)⁴¹.

לכן גם מי שלא יכלול את כל תורות הקבלה השונות ב"השקפתם של חז"ל", יוכרח להודות שעצם הנושא של היקף חכמת המרכבה והאלהות, שייך בהחלט לקטיגוריה של השקפות חז"ל, וההתייחסות אליו כנטע זר בתורה, שגויה.

וגם כאן, תקפה הדרך של 'דברים כפשטן', בסופו של דבר כל המחקרים שבידינו לעשות, אינם אלא פסיק קטן ביחס למורכבות האירועים עצמם. אין בידינו באמת דרך לשחזר את שאירע, ה'הוכחות' שאנו מעלים אינן אלא סברות בעלמא, המציאות תמיד מפתיעה ומבלבלת יותר ממה שצפינו. אין אנו יכולים לצפות את שיתרחש למחרת הגם שבידינו כל הנתונים להיום, ולכן גם לא נוכל באמת לצפות את העבר כל עוד אין דרך לדעת בבירור. כפי שכתב הרשב"א בהקדמתו לפירוש ההגדות, מותר לאדם ללכת אחר שכלו וליישב את דברי המסורת עם מה שמקובל לחשוב כנכון, גם אם אין הדברים בגדר הפשט הפשוט, כל עוד אינו משחית ומבטל את המסורת. אבל 'היתר' זה אנו מפקיע את דרך אבותינו, לאחוז בפלך האמונה ובפלך הענוה ולארגם זה בזה, ובודאי יש להיזהר מלקבוע קביעות פסקניות, והרי האמונה שאנו מוצאים אותה בתורה ובנביאים, שהמאורעות הקורים לעם לא בחלל ריק באים, ומן השמים מכוונים אותנו, לא דבר ריק היא. והרבה פעמים נוכחנו כיצד המסורת שומרת על האמת יותר ממה שמראה לכאורה המחקר.

עיקרי האמונה

הרצאה ללכת בעקבות השקפתם של חכמינו, ילמד גם את עיקרי האמונה כסוגיא תלמודית, בידיעה שהוא מנתח מערכת רוחנית חיה וקימת, ולא שברי

41 על הקשר הישיר בין הזהר לבין הספרות שקדמה לו, אפשר ללמוד מדברי רבי חיים מוולוז'ין הכותב שבכדי להבין את הזהר והמושגים שבו יש ללמוד את הספר 'שערי אורה' מרבי יוסף גיקטילא (שאלות הגר"ח מהגר"א, ובסוף ספר נפה"ח מהרו"ח). אף שכידוע רבי יוסף גיקטילא קדם לפרסום הזהר.

המקובל ר"י אירגאס טוען שיש משותף רב לכל ספרות הקבלה מכל הדורות: "כל הספרים של קבלה... בשרשי החכמה ועיקרי האמונה כאלה לא תמצא שנוי ומחלוקת בין הראשונים והאחרונים רק שיש מהם אשר רמוזם בסודות להחכימינו ויש אשר חאריכו דבורם ורחיכו ביאורם" ועי' הקדמת רח"ו בריש ע"ח כי הראשונים ידעו כל הקבלה רק שדברו כהעלם, וכ"כ ר"ח וולוז'ין בהקדמת ספרא דצניעותא, וחחיד"א מערכת ספרים ערך קבלה חביא משם מחרח"ו כהקדמת עץ חיים שספרי רב חאי גאון וחבריו בקבלה הם אמיחיים רק שחם כהעלם נמרץ.